

BALUARD

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

ANUARI • 2021 - 2022

Guardamar del Segura

BALUARD

**Anuari de l'Institut d'Estudis
Guardamarencs**

10

País Valencià, tardor de 2023

COL·LABORADORS EN AQUEST NÚMERO

Jesús Aldeguer Martínez. *Llicenciat en Belles Arts*

Francesc Aracil i Pérez. *Doctor en Belles Arts, llicenciat en Història i Geografia*

Jesús Bernat Agut. *Doctor en Filologia catalana*

Josep Candela i Quesada. *Biòleg*

Josep Xavier Carmona Rodríguez. *Diplomat en Ciències Religioses*

Éric Gilabert Zaragoza. *Llicenciat en Dret*

Martina Martínez López. *Llicenciada en Història*

Javier Montesinos López. *Llicenciat en Biologia*

Claudio Navarro Paredes. *Llicenciat en Història*

Francisco Javier Parres Moreno. *Museu Arqueològic de Guardamar*

Francesc Joan Sanchis i Roig. *Investigador de l'ISEACV*

Joaquín Verdú García. *Fotògraf*

José Viudes Amorós. *Llicenciat en Història*

IL·LUSTRACIONS

Juan Manuel García Lillo

CONSELL DE REDACCIÓ

Francesc Aracil i Pérez; Josep Xavier Carmona Rodríguez; Míguel Serrano Cañizares; Ferran Gómez Albentosa

JUNTA DIRECTIVA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES

Josep Candela i Quesada (president), Francesc Aracil i Pérez (vicepresident), José Viudes Amorós (tresorer).

Vocals: Marylène Albentosa Ruso, Clara Eugenia Martínez Teva, Josep Pérez Pérez, Guzmán Fernández García, José García Amorós, Josep Xavier Carmona González.

BALUARD. Anuari de l'Institut d'Estudis Guardamarencs, núm. 10, anys 2021-2022.

EDITA

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES
Carrer Sant Pere, 9, 2n, 03140 Guardamar del Segura
institut.estudis.guardamarencs@gmail.com

COL·LABOREN

Ajuntament de Guardamar; IAC Juan Gil Albert; Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià

Dipòsit legal: A-590-2011 - ISSN: 2174-5668

Imprimeix: Segarra Sánchez, S.L. – Polígon Vizcarra, nau 4 – Ctra. Dolores, km. 1,8 – 03207 Elx

ÍNDEX

Presentació

Francesc Aracil i Pérez 5

Semblança de l'il·lustrador Juan Manuel Garcia Lillo

Jesús Aldeguer Martínez 9

COL·LABORACIONS DE RECERCA

Administración y arrendamiento de las salinas de La Mata (1661-1682): un acercamiento a partir de las actas de la Junta Patrimonial de Alicante-

Claudio Navarro Paredes 13

Les muralles i castell de Guardamar en el s. XVIII (1737-1758).

Noves aportacions

Martina Martínez López, Francisco Javier Parres Moreno 47

Francisco Mira y la fotografía del coche que no fue del rey

Joaquín Verdú García 71

L'estada a Bolulla de Manuel Tomé Palomar

Francesc Joan Sanchis Roig 87

DIVULGACIÓ

Les plantes amb mala premsa de la repoblació. són tan dolentes?

Quin ús tenen o se n'ha fet en la cultura popular i als jocs de xicalla?

Josep Candela i Quesada 103

EFEMÈRIDES. MIRANT ARRERE EN EL TEMPS

Fa 100 anys

José Viudes Amorós, Josep Candela i Quesada 119

NOTES, COMENTARIS, RESSENYES

Resum de les X Jornades d'Etnobotànica en llengua catalana a Guardamar

Jesús Bernat Agut 125

Activitats de l'IEG

Josep Candela i Quesada 135

Ressenya sobre “Céfiro y Nube”

Javier Montesinos López 147

Ressenya sobre “750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar”

Josep-Xavier Carmona Rodriguez 151

Ressenya sobre “La Ràbita-La Fonteta.

Un jaciment arqueològic mil·lenari”

Francesc Aracil i Pérez 155

Ressenya sobre “El espejo de la memòria”

Éric Gilabert Zaragoza 159

COM FER-SE SOCI 163

NORMES DE PUBLICACIÓ 165

PRESENTACIÓ

Arribem al número 10 de Baluard, la revista del nostre Institut d'Estudis Guardamarencs. Són déu números en tretze anys. No s'ha acomplit la periodicitat anual que preveiem (per això el nom d'Anuari), però quasi. En qualsevol cas, amb periodicitat anual o bianual, cada nova edició de Baluard és un motiu de goig per als que la fem possible i voldriem que també ho fora per als lectors i lectores.

El número teniu entre les mans presenta treballs d'investigació diversos i tots interessants. La darrera campanya d'excavacions duta a terme en el solar del Castell de Guardamar ha propiciat un interessant article de Martina Martínez i de Javier Parres sobre eixe conjunt militar i defensiu i les intervencions constructives que s'hi realitzaren a mitjan segle XVIII, unes dècades abans de la seua destrucció. És un treball que ens ajuda a reconstruir mentalment el que fou aquella ciutadella guardamarenca desapareguda per sempre més. Les Salines de la Mata són un altre element històric del nostre poble que encara dona matèria d'investigació. Així, al treball de Soler Milla que publicarem en el n. 8 de Baluard, s'afig ara un altre, del torreveller Claudio Navarro Paredes, en el que s'estudien els aspectes administratius i d'arrendament de la dita explotació salinera a partir de les actes de la Junta Patrimonial d'Alacant, durant vint anys del segle XVII. La figura del músic contemporani Manuel Tomé Palomar, fill de Guardamar, que fou objecte d'una monografia per part de José Viudes Amorós, publicada pel nostre Institut en 2018, ha estat abordada ara per Francesc Joan Sanchis i Roig, que ha investigat sobre l'estada de Tomé al poble de Bolulla (Marina Baixa) durant el segon quart del segle XX. Joaquín Verdú Garcia aporta un treball d'investigació a partir d'imatges de l'arxiu fotogràfic de Mira i Botella, dipositat el Departament de Patrimoni de l'Ajuntament de Guardamar. Verdú aporta noves dades en relació amb l'entorn professional de Mira en el món de l'enginyeria forestal del moment.

Com és habitual, en la secció Efemèrides. Mirant arrere en el temps, comptem amb la col·laboració de José Viudes Amorós sobre història local. En la secció Notes, comentaris i ressenyes fem notícia de les noves publicacions aparegudes en el nostre entorn, o d'aquelles escrites per socis del nostre Institut. En el cas present, es tracta de treballs que amplien el corpus de literatura sobre Guardamar. El llibre "Céfiro y Nube", de Juan Ramón Torregrosa, un treball de contingut autobiogràfic, apareix ressenyat per Javier Montesinos. "El espejo de la memoria", recull d'imatges i textos sobre el Guardamar del segle XX, el comenta Éric Gilabert Zaragoza. Josep Carmona explica el volum "750 aniversari Vila i Castell de Guardamar", una col·lecció de treballs històrics coordinat per Parres, Martínez i Cela. Francesc Aracil fa la recensió de "La Ràbita-La Fonteta. Un jaciment arqueològic mil·lenari", un altre treball col·lectiu coordinat per López Mira i Simón García.

En la mateixa secció, i com en altres números de Baluard, hi ha la memòria de l'activitat recent del nostre Institut, en la que cal destacar la seua projecció més enllà de l'àmbit estrictament municipal. En efecte, hem celebrat dues trobades de recerca que abasten tot el nostre territori lingüístic: les Jornades d'Etnobotànica en llengua catalana en el 2022 i el Recercat País Valencià en el 2023. De la primera hi ha, a més, una exhaustiva crònica a càrrec de Jesús Bernat Agut. Tant una com l'altra han estat possibles per la col·laboració de diverses entitats en la seua organització. Han donat ocasió que vinguen a Guardamar d'investigadors i representants d'altres instituts d'àmbit local i comarcal del nostre àmbit lingüístic, es a dir: valencians, catalans i balears, que compartim, no sols la llengua, sinó el propòsit de generar coneixement i oferir-lo a les nostres comunitats, als nostres pobles. Han sigut moments de posar en comú treballs i línies de recerca, i d'establir espais de diàleg i de nodriment recíprocs. Per altra banda, ens ha donat l'oportunitat de donar a conèixer Guardamar de manera presencial a nous visitants. Volem continuar caminant en aquesta confluència tan enriquidora i també esperem comptar en això amb el suport de les administracions polítiques, tant municipals com supramunicipals.

Després de la publicació del darrer número de Baluard hem tingut un fet celebratiu especial al nostre municipi: l'any 2021 es complien els 750 anys de l'atorgament dels Furs d'Alacant a la vila de Guardamar per part d'Alfons X

l'any 1271. A falta de documents que daten de manera explícita la construcció del castell i de la vila, la donació dels furs per part del monarca castellà poden ser considerats l'acta fundacional de la vila, amb l'assignació d'un nom que és el que ens fa dir-nos ara guardamarencs i guardamarenques. La corporació municipal ha dedicat algunes accions a l'efemèride, començant per la marca publicitària creada a propòsit: “750. Castell i Vila Murada”. Un disseny gràfic que ha aparegut en diversos suports de l'administració local, digitals i materials, durant l'any 2021. També hi ha hagut una suggerent exposició a la Casa de Cultura, en la qual, amb mitjans audiovisuals, s'explicava la història del municipi des de la seua fundació fins a la ratlla del segle XX. Igualment s'ha publicat un complet volum que arreplega l'estat actual de la recerca històrica sobre Guardamar, amb la col·laboració de diversos treballs de veus autoritzades i complmentat amb il·lustracions de creadors locals. Com hem dit adés, en el present número de Baluard hi ha una ressenya sobre dit volum. No podem deixar d'agrair a l'Ajuntament, amb un especial reconeixement a l'equip humà del Museu Arqueològic i Casa de Cultura, l'enorme esforç realitzat per dur a terme aquests dignes projectes. Però hem trobat a faltar actes de més penetració i difusió en la població, que poc s'ha assabentat de l'efemèride. No tots els municipis podem presumir de complir 750 anys d'història, i en el nostre cas, l'ocasió segurament mereixia un protagonisme major en la vida municipal i l'erecció d'alguna fita o element commemoratiu públic que en fera memòria, de la qual estem sempre necessitats.

Francesc Aracil i Pérez, vicepresident de l'IEG

SEMBLANÇA DE L'IL·LUSTRADOR

Juan Manuel Garcia Lillo naix en Guardamar l'any 1959. La seua formació pictòrica encara que és bàsicament autodidacta també ha rebut estudis en l'Escola d'Art i Oficis d'Alacant i en l'escola de pintura de L'Hort del Xocolater d'Elx. Tanmateix, ha fet estudis amb el pintor Demetrio Salgado i diversos cursos de diferents tècniques de gravat.

Va fer la seua primera exposició individual el 1982 en el Casino de Torrevella, però des de llavors ha realitzat exposicions tant individuals com col·lectives en el Casino de Torrevella i al de Guardamar, així com a les cases de Cultura de pobles com Catral, Albatera i com no, en Guardamar.

Al llarg de la seua trajectòria ha estat distingit amb diversos premis com és el primer premi en el VII concurs de pintura de Guardamar; ha estat seleccionat en el VI concurs nacional de pintura "Huestes del Cadi" d'Elda i també en el VII certamen nacional de pintura Café Marfil d'Elx.

La seua obra es troba en diverses col·leccions públiques i privades d'Espanya, França, Alemanya o Suïssa.

L'obra de Juan Garcia Lillo podríem associar-la dins d'un realisme impregnat amb un caràcter líric. Les seues obres ressalten per una recerca de l'ordre compositiu, d'una harmonia tant a la composició dels elements del quadre com en la paleta de colors que fa servir.

De la seua dilatada trajectòria destacaríem dues temàtiques principals: els paisatges i els bodegons. En l'obra paisatgística Lillo ens mostra indrets guardamarencs amb una paleta de colors que transmeten una calidesa subtil, serena. L'altre vessant important en la seua producció són els bodegons on sempre en composicions molt estudiades on els protagonistes són aquells objectes domèstics que han sigut testimonis silenciosos de la nostra vida i que per això deixen una empremta en tots nosaltres.

En aquesta ocasió ens presenta unes il·lustracions de llocs guardamarencs (la platja, el castell) realitzades amb tinta, grafit i elements on la línia pren el protagonisme sobre el color .

Jesús Aldeguer

Col·laboracions de recerca

ADMINISTRACIÓN Y ARRENDAMIENTO DE LAS SALINAS DE LA MATA (1661-1679): UN ACERCAMIENTO A PARTIR DE LAS ACTAS DE LA JUNTA PATRIMONIAL DE ALICANTE

Claudio Navarro Paredes

RESUM

El present article pretén analitzar l'evolució i els canvis produïts en l'administració i/o arrendament de les salines de la Mata, així com el perfil social dels agents implicats, en el període comprés entre els anys 1661 i 1679. Període en el qual es percep un canvi en el seu model de gestió, variant des d'una predilecció per l'arrendament cap a una administració per compte real.

Paraules clau: sal, salines, administració, arrendament, drets reals, La Mata, Guardamar, Junta Patrimonial d'Alacant, Regne de València.

RESUMEN

El presente artículo pretende analizar la evolución y los cambios producidos en la administración y/o arrendamiento de las salinas de La Mata, así como el perfil social de sus agentes implicados, en el período comprendido entre los años 1661 y 1679. Período en el que se percibe un cambio en su modelo de gestión, variando desde una predilección por el arrendamiento hacia una administración por cuenta real.

Palabras clave: sal, salinas, administración, arrendamiento, derechos reales, La Mata, Guardamar, Junta Patrimonial de Alicante, Reino de Valencia.

ABSTRACT

This paper aims to analyze the evolution and changes produced in the administration and/or leasing of the salt flats of La Mata, as well as the social profile of its agents involved, in the period between 1661 and 1679. Period in which a change is perceived in its management model, varying from a predilection for leasing to administration on a real account.

Keywords: salt, salt mines, administration, leasing, real rights, La Mata, Guardamar, Alicante Heritage Board, Kingdom of Valencia.

1. INTRODUCCIÓN

La fuentes documentales utilizadas para el presente artículo provienen principalmente del *Llibre y mà comuna de arrendaments y coses concernents a les salines de La Mata* (ARV: PRA, III, 5382), conservado en el Archivo del Reino de Valencia, que recopila la documentación generada y manejada por los oficiales de la Junta Patrimonial de Alicante entre 1661 y 1677. Dicha documentación supone una fuente de información sustancial para conocer diversos aspectos de la gestión de las salinas de La Mata. Por un lado, las condiciones y evolución del arrendamiento o, en caso contrario, de la administración, bien sea por un plazo preestablecido o de manera provisional e interina. Por otro lado, la toma de decisiones en torno al mantenimiento de las infraestructuras salineras, que en el caso de La Mata se corresponde con el complejo conformado por la torre defensiva, ermita, almacenes y caballerizas del cortijo, junto con el cargador y la era. Además, también nos permite un acercamiento al proceso de subasta del arrendamiento, así como numerosos inventarios de sal, herramientas y bienes muebles realizados previamente a la entrega de las salinas y sus instalaciones. Dado que no constan los libros de cuentas de dichos años, se ha complementado la información con documentación procedente de los fondos del Consejo Supremo de Aragón.

2. UNA BREVE APROXIMACIÓN A LA TRAYECTORIA HISTÓRICA DE LA JURISDICCIÓN Y ADMINISTRACIÓN DE LAS SALINAS DE LA MATA

La regalía de las Salinas de la Mata fue gestionada por la *Batllia General de la part del regne de València dellà Xixona*, institución garante del patrimonio regio en los territorios meridionales del Reino de Valencia, cuya sede fue establecida en Orihuela en primera instancia y, desde 1647, en la ciudad portuaria de Alicante. Desde época bajomedieval, fue el titular de dicha institución quien ostentó la jurisdicción sobre su explotación y administración, aunque se recurrió de manera reiterada a la modalidad del arriendo. El intervencionismo regio de Fernando II a favor de los Santángel fue determinante, en tanto que distorsionó de alguna manera esa costumbre. Dicha familia obtuvo el arrendamiento de las salinas durante varias generaciones, con un precio favorable y establecido por el mismo rey, quien así lo ordenaba al Baile General de Orihuela. En cierta forma, la Corona desplazó a éste desde el año 1484, pues en dicho año ordenó al Baile de Alicante, mossén Alfonso

Martínez de Vera, que las causas promovidas y relacionadas con las salinas de La Mata fuesen resueltas por él, así como que asistiera en todo lo posible en las cargazonas de sal (Hinojosa Montalvo, 1993).

La importante actividad legislativa llevada a cabo durante el reinado de Fernando el Católico en torno a la sal supuso la consolidación de un monopolio sobre su comercialización dentro del reino. Quedaron fijadas nueve gabelas de la sal a lo largo del territorio valenciano a cargo de la Bailía General de Valencia, priorizando su arrendamiento de manera conjunta desde mediados del siglo XVI (Conca Alonso, 2020). Sin embargo, hacia finales del siglo XV se conformó un régimen especial para las salinas de La Mata, enfocado en su exclusividad e inserción dentro de los circuitos internacionales de comercialización de la sal por vía marítima (Hinojosa Montalvo, 1993; Salvador Esteban, 1982; Soler Millá, 2019). Es por ello que, mientras que los arrendadores de las gabelas podían abastecerse de las salinas de La Mata para los diferentes distritos, la explotación y venta de sal de la salina se mantuvo bajo jurisdicción de la *Batlia General dellá Sexona*.

Imagen 1. *Regni valentiae Typus* de Gerard Mercator (1632), en la que se representa la «Torre de las salinas de La Mata» como topónimo más meridional del Reino de Valencia. Fuente: IGN.

Al término de los arrendamientos de los Santáγγελ, casi a mediados del siglo XVI, la Junta Patrimonial de Valencia deliberaba y tenía consignados ciertos alcances sobre la regalía de las salinas de La Mata, obteniendo además una importante consignación sobre sus beneficios (Banacloche Giner, 2005)¹. Quizá, este hecho tuviese que ver con la reciente creación de la propia institución en el año 1547, como un nuevo órgano auxiliar del Consejo Supremo de Aragón, constituido en junta por los distintos oficiales patrimoniales para tratar los asuntos de la Hacienda Real.

Si bien lo anterior parece entrever que se hizo recaer los asuntos de las salinas en Valencia, cabe pensar que, en caso de haber sido así, no debió prolongarse demasiado en el tiempo. Pocos años después, también entraría en funcionamiento la Junta Patrimonial en la Bailía General de Orihuela, probablemente en torno al año 1567 (Banacloche Giner, 2003). De hecho, Felipe II se dirige precisamente a su titular, mediante la Real Orden de 18 de enero de 1590, en la que ordena a Pedro Ramiro de Espejo que no cobrase el derecho sobre la sal de La Mata que exigían los diputados de la Generalitat, además de encargar la construcción de un almacén en Alicante con una capacidad mínima de 1.000 modines de sal (De Ocaña, 1613, 184v.-185r.). Éste, y posteriormente su hijo, ostentaron el cargo de Receptor de la Bailía General de Orihuela junto a la administración de las salinas de La Mata (Nieto Fernández, 1992, 128-130).

La recopilación de los derechos reales de la Bailía General de Orihuela y Alicante, que publicó en 1613 el asesor ordinario de la misma, Luis de Ocaña, por petición expresa de Felipe III, nos indica en la rúbrica, dentro del apartado número doce, su jurisdicción:

E com a tal regalía de sa Majestat se acostuma subastar y arrendar per lo Batle general y demes officials Patrimoniales, ab los capitols dessus referits, o altres a voluntat dels dessus dits officials Patrimoniales y Arrendadors, segons la ocasio y temps, y no per altre Iutje ni persona (De Ocaña, 1613, 182r.).

Por tanto, se delegaron esas decisiones en los oficiales patrimoniales reunidos en junta. Sin embargo, en cuanto a la ejecución de penas por hurto en los montones de sal o en el cargador de las salinas, ésta se reservó al Baile

---

¹ Decir que, habiendo realizado una lectura de los libros de Deliberaciones Patrimoniales de la Bailía de Valencia posteriores al año 1557 y conservados en el Archivo del Reino de Valencia, no se ha podido hallar referencia alguna a las salinas de La Mata.

General, siendo la tercera parte de la pena pecuniaria para la Hacienda Real, la otra para el acusador y la última para el arrendador (Navarro Paredes, 2023a).

La Bailía General fijó su sede en Alicante en el año 1647, tras el pago por parte de la ciudad de 20.000 reales más la media anata, sancionando así una situación que de facto venía produciéndose desde años atrás.² Situación que se daría, no solo porque la recaudación de rentas reales era mayor por parte de la Junta Patrimonial de Alicante, sino también por la creciente vitalidad de su puerto que terminó por alcanzar el monopolio portuario en el sur del Reino de Valencia (Vilar, 1981, 735-736; Casey, 1983, 83; Alberola Romá, 1984, 353-354; Bernabé Gil, 1990). A todo ello se le suma, que buena parte de los compradores de la sal de La Mata eran comerciantes avecindados en Alicante (Navarro Paredes, 2023b).

Desde entonces, desde la Junta Patrimonial de Alicante se elevaron al monarca las cuestiones referentes a las salinas de La Mata, tales como la valoración de impulsar su arriendo o su administración por parte de un oficial patrimonial. Si bien, todo parece cambiar en las últimas décadas del siglo, cuando parece delegarse menos en la Junta y la intervención del monarca mediante el Virrey de Valencia es crucial, sobre todo para la composición de ternas para la elección del administrador. En cualquier caso, los administradores se encontraban supeditados a la revisión de cuentas por parte del Mestre Racional, quienes ajustaban y determinaban los alcances que podían producirse durante los años de cada administración (Correa Ballester, 1995; Gandoulphe, 1993; Montojo Montojo, 2005).

3. CONFLICTOS JURISDICCIONALES EN TORNO A LAS SALINAS DE LA MATA

En determinadas ocasiones se produjeron ciertos desencuentros entre los organismos que ostentaban intereses en las rentas de la sal. Como se verá posteriormente, el Virrey de Valencia se arrogó la potestad de nombrar un nuevo administrador para el interín tras el arrendamiento de las salinas de La Mata fenecido en el año 1666, ante lo cual la monarquía tuvo que recordar que dicha potestad estaba delegada en la Junta Patrimonial de Alicante con la

---

² Para un acercamiento a las vicisitudes entre las dos bailías generales ver Salvador Esteban, 1993.

aprobación real.

Por otro lado, en 1667, ante un pleito entre los arrendadores de las gabelas de la sal de Valencia y el subarrendador de la gabela de Alicante, la Bailía General de Valencia emitió un mandato al arrendador de las salinas de La Mata, Joan Batista Patucio, para no dejar sacar sal de las calzadas de a sueldo del puesto de Roquetas al subarrendador de Alicante bajo pena de 500 libras, ante lo cual éste respondió estar sujeto a las órdenes y jurisdicción de la Junta Patrimonial de Alicante (ARV: PRA, III, 5382, 112r.-112v.). La Junta elevó al Virrey una consulta en la que muestra su disconformidad y reitera su derecho jurisdiccional:

...las dichas salinas de La Mata son regalía de Su Magestad en el distrito de esta Bailía General y los oficiales patrimoniales de ella tienen la jurisdicción privativa en todo lo tocante a dichas salinas. Y no solo por recaer en nuestro distrito tenemos la asistencia del derecho, sino la costumbre inmemorial sin que jamás el Baile General de ese distrito haya tenido ni pretendido jurisdicción en ellas, pues aunque se intitule y sea juez de sal y quema en todo el Reyno esto se entiende de la sal de las gavillas, que son las que arrienda y de que dispone, pero no de las salinas que nosotros arrendamos y administramos quando no hay arrendador ni administrador, y aunque están en término de la ciudad de Orihuela, porque las cargazonas emanan de aquí y por otras razones y motivos tiene Su Magestad concedida a esta Junta la jurisdicción y superintendencia (ARV: PRA, III, 5382, 121r.)

Nuevamente, en junio de 1668, llegó un mandato procedente de los arrendadores de las gabelas al alcaide de la Torre de la Mata y al patrón de una barca que acudía a cargar sal para la gabela de Alicante, instando a que no permitiese la carga, también bajo pena de 500 libras. El Baile local de Guardamar, Joan Aldeguer, sucumbiendo ante la presión de los arrendadores de Valencia, dio provisión verbal a los ministros de las salinas para ejecutar dicho mandato, dando noticia posteriormente a la Junta, la cual, desaprobando su acción, le encargó no ordenar nada sin previa remisión y visura en Alicante (ARV: PRA, III, 5382, 124r.-125r.).

Todo parece indicar que la reina regente tuvo que tomar partido nuevamente ante la situación. Así, en la carta signada en Madrid, a 11 de septiembre de 1668, reiteraba al virrey lo que ya había sido expuesto anteriormente por la Junta:

...al Bayle general de Alicante y a su tribunal toca la jurisdicción, conocimiento y administración y en su caso arrendamiento de las salinas de la Mata y sus dependencias, y al Bayle general de essa Ciudad y Reyno, como Juez de la sal y quema le toca lo que mira al abasto y provisión de sal de todo esse Reyno (Salvador Esteban, 1982, 528).

La mencionada carta, no era tanto una concesión como Emilia Salvador Esteban consideró, sino más bien, y como se ha podido comprobar, una certificación sobre la jurisdicción de facto de las salinas y la delimitación de funciones entre ambas instituciones.

4. SUBASTA, CEREMONIAL Y ENTREGA EN ARRENDAMIENTO DE LAS SALINAS DE LA MATA

Llegado el momento en que finalizaba un arrendamiento o un período de administración de las salinas, daba comienzo el proceso por el cual se volvían a librar éstas en una de las dos modalidades mencionadas. A principios del siglo XVII, la duración prevista en los capítulos de arrendamiento constaba en total de ocho años, cuatro firmes y cuatro que se podrían prorrogar voluntariamente (Navarro Paredes, 2021, 125). Sin embargo, los capítulos eran variables según cada postura y, en el caso de los tres arrendamientos aquí estudiados, se concertaron por cinco años firmes y tres voluntarios.

La decisión acerca de si debían correr por administración o arriendo solía tomarse con carácter urgente antes de realizar la extracción, cuyos trabajos solían iniciarse tras los festejos de San Jaime y Santa Ana del 25 de julio, fecha estimada para el cuaje de la sal (ARV: PRA, III, 5382, 135v.).

Tras encargar al corredor y trompeta público el anuncio del arrendamiento de las salinas, se concedía un plazo para la recepción de ofertas, que finalizaba con la convocatoria de la Junta Patrimonial para transar y rematar en la Lonja de Alicante la mejor postura. En dicho proceso sería constante la comunicación con la Corona, pues se elevaban o se comunicaban mediante consulta real las *ditas*³ que habían llegado a sus manos. En caso de ser satisfactorias la Corona ordenaba proseguir con la subastación y la postura más beneficiosa

---

3 Propuesta formal con la oferta monetaria y los capítulos para tomar parte en la subasta del arrendamiento.

para el Real Patrimonio sería la que lograría ostentar el arrendamiento. Se procedía así a la subasta, siguiendo una especie de ceremonial⁴ o protocolo dentro del cuarto de pujas de la lonja, en el que se encendía una candela y en el transcurso hasta que ésta se apagase se podían entregar propuestas en billetes cerrados. Su apagado marcaría el fin del plazo de entrega de *ditas* y se trazaría y remataría la mejor de ellas, conforme a los capítulos acordados con el arrendador (ARV: PRA, III, 5382, 98r.-104r.).

Posteriormente, se procedía a la certificación ante notario y entrega de las fianzas como garantía del arrendamiento, obligando el arrendador *sa persona y tots los bens mobles e immobles, deures, drets y accions privilegiats y no privilegiats, haguts y per haver a on se vol que estiguen o estaran*, de igual forma que se obligaban los fiadores con los importes establecidos, sometiéndose al fuero y jurisdicción de la Junta Patrimonial y su tribunal (ARV: PRA, III, 5382, 9r.-11v.).

Tras ello, la Junta Patrimonial nombraba una comisión para acudir a Guardamar y dar posesión y entrega de las salinas, realizando las diligencias oportunas, tales como la medición y certificación de los montones de las salinas y de la era del cargador, en las que solían tomar parte geométricos, el Baile de Guardamar y algunos vecinos expertos de su población. Asimismo, eran también pobladores de Guardamar a quienes se encomendaba acudir a la laguna para realizar un informe para la Junta Patrimonial sobre el estado del cuaje de la sal.

En cuanto a las instalaciones, se nombraba un maestro albañil que llevase a cabo una inspección del estado de la torre, cortijo, ermita, era y cargador. Dado el caso, habría de elaborarse una relación de obras necesarias o forzosas. También se formaba un inventario de los útiles muebles que se libraban en el complejo salinero de La Mata, procediendo posteriormente a la entrega de las salinas, sus instalaciones, e incluso tres jornales de tierras sembradas anexas a ellas, todo ello en presencia del arrendador, quien debía conservarlas en el mismo estado durante el período de su arrendamiento (ARV: PRA, III, 5382, 6r.-42v.).

---

4 Ceremonial que, de una manera u otra, era realizado para el resto de rentas que se arrendaban. Para conocer el proceso seguido en las rentas de la Bailía General de Valencia ver (Salvador Esteban, 1972, 303-312).

Imagen 2. Recreación de la torre, cortijo, ermita y era del embarcadero de La Mata en el siglo XVII. Elaboración propia.

5. EL PRIMER QUINQUENIO DE PEDRO VAN HALEN Y JOAN BATISTA PATUCIO (1661-1666)

El estado de las salinas en los momentos previos al arrendamiento no debía ser muy alentador a la vista de la información que elevaba en el año 1661 la Junta Patrimonial de Alicante a la Corona. Cabe señalar que el contexto internacional jugaba un papel fundamental en la evolución del comercio y, por tanto, la rentabilidad de las salinas se encontraba ligada no sólo a factores productivos y a la fluctuación del mercado internacional, sino también bélicos y político-económicos. Una coyuntura convulsa, dadas las diferentes guerras libradas por la monarquía hispánica⁵, habría sido un factor a tener en cuenta cuando los oficiales patrimoniales informaban de la gran carencia de cargazones de sal en los últimos cuatro años. La situación era tal que, en el mes de junio, el entonces administrador real e interino, Pedro Sanz, informó

---

⁵ La guerra franco-española recién había terminado en 1659 y la guerra anglo-española de igual manera en 1660.

a la Junta sobre la propuesta de varios mercaderes alicantinos de beneficiarse de una refacción de 2 reales por modín en el precio de la sal (ARV: PRA, III, 5382, 129r.-130v.).

Se acercaba nuevamente la saca de la sal, que comenzaba desde finales del mes de julio, sin esperanzas de un nuevo arrendamiento hasta que, en Junta Patrimonial de 25 de junio de ese mismo año, el abogado patrimonial representó que había encontrado alguna persona con disposición de poner *dita* en las salinas por 30.000 reales de plata doble cada año, presentando además los capítulos que proponía (ARV: PRA, III, 5382, 129v.-131v.). El pretendiente en cuestión era Joan Batista Patucio, genovés, que con representación de Pedro Van Halen, flamenco residente en Alicante, proponía las siguientes condiciones:

Pongo dita en el arrendamiento de las salinas de la Mata en cantidad de treinta mil reales de plata doble cada un año, por el tiempo y con las condiciones acordadas con esta Junta Patrimonial en la que se tuvo en veinte y cinco de los corrientes y en la del día de hoy, y con calidad y condición expresa, y no de otra manera, de que el dicho arrendamiento se le haya de transar para el día de San Jayme y Santa Anna, veinte y seis del mes de julio, que perdiéndose ocasión no se puede sacar hasta el otro año, y así no transándosele para dicho día ha de ser este dita de ningún efecto, como si no se huviesse puesto (ARV: PRA, III, 5382, 1r.-1v.).

La Junta, procedió a valorar y consultar con la Corona la admisibilidad de los capítulos, recibéndolos con notas al margen para su ajuste (ver anexo I). Así, admitiría la *dita* y ordenaría que se subastara el arrendamiento de las salinas tal y como se acostumbraba (ARV: PRA, III, 5382, 150r.). La pretensión de Van Halen y Patucio respecto al período de arrendamiento ascendía hasta los ocho años, cinco firmes y tres voluntarios, sin embargo, desde la Corona y la propia Junta se trató de reducir a seis años, cuatro firmes y dos voluntarios, cuestión ante la que no hubo cesión. Además, pretendieron su concierto sin subastar el arrendamiento:

...cometimos al avogado patrimonial el reducir al arrendador a que fuese por seis años, con que se admitiría la dita y daría al pregonero.

Hállole firme en los ocho años, significándole habría menester algunos para entablar el negocio y llegado a entender lo de la subastación hizole tal novedad que se vio el negocio perdido porque se cerró en decir que él no había sino entendido hacer un contrato con Vuestra Magestad, que con su real beneplácito quedase perficionado y que para esto se había valido del Juzgado Patrimonial, el qual era quien había querido comunicarlo con la Junta de su motivo, assigurándole al arrendador el mesmo secreto y quien le había dicho que importava poner aquel de la dita, y que nada desto había de alterar su principal intento y que este había sido siempre contratar inmediately con Su Magestad sin otra solemnidad alguna... (ARV: PRA, III, 5382, 4v.).

Por esta situación y ante el inminente peligro de perder el arrendamiento, la Junta Patrimonial cedería ante los ocho años, cinco firmes y tres voluntarios, que pretendían, a condición de que la *dita* aumentase hasta los 34.000 reales, 3.500 de los cuales serían un incentivo para el arrendador. De esta manera, fueron subastadas las salinas el 15 de julio de 1661 sin *dita* alguna que mejorase la de Pedro Van Halen (ARV: PRA, III, 5382, 3r.-3v.), siendo además irrevocable el arrendamiento, con petición expresa del arrendador y en virtud de Privilegio concedido por Felipe IV (ARV: PRA, III, 5382, 109r.-110r.).

En agosto del mismo año una comisión encabezada por Alejandro Pascual de Ibarra, asesor de la Bailía General, llegó a Guardamar para realizar los respectivos alfarraces, inventarios y entrega «*de les dites salines de la Mata, la torre y cortijo deles dites salines ab lo alguip, hermita y cubertís, que estan en aquells, y les terres de llavor que estan anexes a les dites salines, que seran tres journals de sembradura, poch mes o menys*» (ARV: PRA, III, 5382, 42v.). El remate del arrendamiento había resultado satisfactorio para Felipe IV y la Junta, en tanto que las salinas volvían a ser una fuente de ingresos tras varios años de estancamiento, disponiendo de una cantidad fija de liquidez para responder ante las cargas que estaban consignadas en los ingresos de las salinas de La Mata (ver tabla II y III), a cuenta del arrendador desde el año 1662 (ARV: PRA, III, 5382, 115v.).

- Aragón (13.333 reales de plata).
- Valencia (80.000 reales de plata).
- Mallorca (80.000 reales de plata).
- Orihuela-Alicante (13.333 reales de plata).
- Salinas de La Mata (13.333 reales de plata).

Imagen 3. Partidas del Consejo de Aragón consignadas con carácter estable durante el siglo XVII. Fuente: Arrieta Alberdi, 1994.

Joan Batista Patucio, genovés, debió conocer el negocio de la sal y contar con amplia experiencia comercial. No solo fue primo del antiguo administrador de las salinas de la Mata, Paolo Gerónimo Rivaneira, sino que también su padre tuvo consignado un 2% de las cargazones de la sal que concertase durante la administración de Rivaneira (ARV: PRA, III, 5382, 237r.). Sin ir más lejos, él mismo se hizo cargo de las hijas de Paolo Gerónimo Rivaneira a su muerte y de la compañía que compartía con él, siendo nombrado Cónsul de Holanda en Alicante en el año 1649 (Montejo Montejo, 2006, 474).

En cuanto a Pedro Van Halen, podemos deducir su rol en la dirección de la saca de la sal y cargazones, en tanto que durante las posteriores administraciones de los administradores reales Don Francisco Pascual de Ibarra (1679-1682) y Don Luís Pallás y Vallebrera (1682-1685), constan pagos al susodicho por los meses de asistencia a las extracciones de sal y por todas las cargazones que se

realizaron entre el año 1682 y 1684 (ACA: CA, Legajos 621, nº014).

Por otro lado, sobre los actores implicados, las fianzas nos arrojan más datos sobre el arrendamiento:

...Don Vicente Zaragoza, en 1000 ducados. Pedro Juan Doménech, generós, per 500 ducados. Francisco Álvarez, per 1000 ducados. Joseppe Puich, per 500 ducados. Juan Bautista Patucio y Gerónima Rivanegra, Andrea y Pedro Rivanegra hermanos, per 3000 ducados. Y pues las dichas fianzas son abonadas per 6000 ducados (ARV: PRA, III, 5382, 8r.).

Pedro Juan Doménech aparece entre los comerciantes mayoristas incluidos en las concordias fiscales de Alicante de 1660 y 1664 para la reducción de los derechos arancelarios (Montejo Montejo, 2010a), mientras que Vicente Zaragoza consta como uno de los mercaderes que recibe mercancía de cargadores o mercaderes holandeses (Sánchez Belén, 1996, 294). Además, el primero de ellos proviene de familia noble avecindada en Alicante (Finestrat, 2003). Por otro lado, aunque no toma parte en las fianzas, una cuarta parte del arrendamiento la tomó Adrián Riera y Moxica (ACA:CA, Legajos 791, n.º 8/4).

Los mercaderes mencionados destacan por mantener contactos comerciales con los estados italianos y tener negocios en el mercado de las lanas castellanas. Así, la compañía comercial italiana de los Rivanegra y Patucio importó mercancías de Holanda e Inglaterra al puerto de Alicante con la participación de otros comerciantes durante el siglo XVII, mientras que Adrián Riera y Moxica recibía mercancías de judíos sefardíes holandeses (Montejo Montejo, 2006 y 2010b; Sánchez Belén, 1996).

El arrendamiento se produjo, además, en una coyuntura marcada por una recuperación general del comercio que coincidiría con la paz con Francia e Inglaterra, hecho que permitiría la instalación de cónsules y mercaderes ingleses y franceses en Alicante, Cartagena y Málaga, coyuntura que no volvería a repetirse hasta el reinado de Carlos II (Montejo Montejo, 2010a, 54). De hecho, es precisamente en estos momentos cuando se presencia una urgente búsqueda por parte de Holanda de centros de producción salineros con los que evadir su dependencia de las factorías francesas y portuguesas, dado el fuerte carácter político-económico que los negocios relacionados con

la sal constituyeron para los intereses de las casas de comercio y parte de la aristocracia neerlandesa (Alberola Romá, 2005; Crespo Solana, 2018; Dávila, 2015; Herrero Sánchez, 1993; Israel, 1982). Estas circunstancias explican el interés de los mercaderes participantes en el arrendamiento por la sal producida en La Mata, producto que venía siendo fundamental desde varios siglos atrás en el comercio hacia Italia y que durante el siglo XVII vio crecer el interés de los Estados del Norte de Europa, siendo cargada como lastre en los fletes comerciales de retorno que cubrían la ruta Atlántica (Martínez y Gauci, 2008, 69; Navarro Paredes, 2023b).

Por otro lado, en los capítulos firmados se percibe una clara pretensión por parte de los arrendatarios de proteger el flujo de exportaciones, plasmando en ellos la protección de los navíos que fuesen a cargar ante cualquier embargo general o particular, así como por asegurarse la capacidad de intervenir los precios del mercado de la sal, con una plena libertad para regular su precio de venta (ARV: PRA, III, 5382, 139r.-140v.). Comparativamente, en las salinas de Ibiza, Felipe IV estableció un precio al alza del modín de sal, alcanzando los 32 reales de plata. En cambio, en las salinas de La Mata se estaba vendiendo a 26 reales, según las informaciones del síndico enviado por la universidad ibicenca a la corte, quien además señalaba que, ante tal situación, sería Alicante quien atrajese prácticamente a todos los mercaderes a su puerto (Espino López, 2015, 138).

El contexto internacional de los últimos dos años del periodo firme de arrendamiento no fue demasiado favorable, teniendo en cuenta que parte del mercado en el que introducían la sal los arrendadores se encontraba paralizado, no solo por la guerra anglo-holandesa, sino también por la peste en la que se encontraba inmersa Holanda (ARV: PRA, III, 5382, 80v.). Por ello, el 12 de enero de 1666, Pedro Van Halen renunciaría al período de tres años voluntarios del arrendamiento ante la Junta Patrimonial de Alicante, que hubiese comenzado el 15 de julio de ese mismo año. Días más tarde del desistimiento, la Junta comunicaría a la reina regente haber ordenado una nueva subasta de las salinas de La Mata (ARV: PRA, III, 5382, 72r-73r.).

Si bien la justificación de los arrendadores apuntaba a una coyuntura internacional desfavorable, también existía una estrategia comercial en ello. Según un memorial elevado al monarca años después por Adrián Riera y Moxica, en 1675:

...con su cautela hizo se renunciase los tres años voluntarios para sacar el arrendamiento por menos precio de lo que antes le tenía, lo que consiguió con su maña con tanto menoscabo como se podrá ver de un arrendamiento a otro, sacándole por otros ocho años (ACA:CA, Legajos 791, n.º 8/2-3).

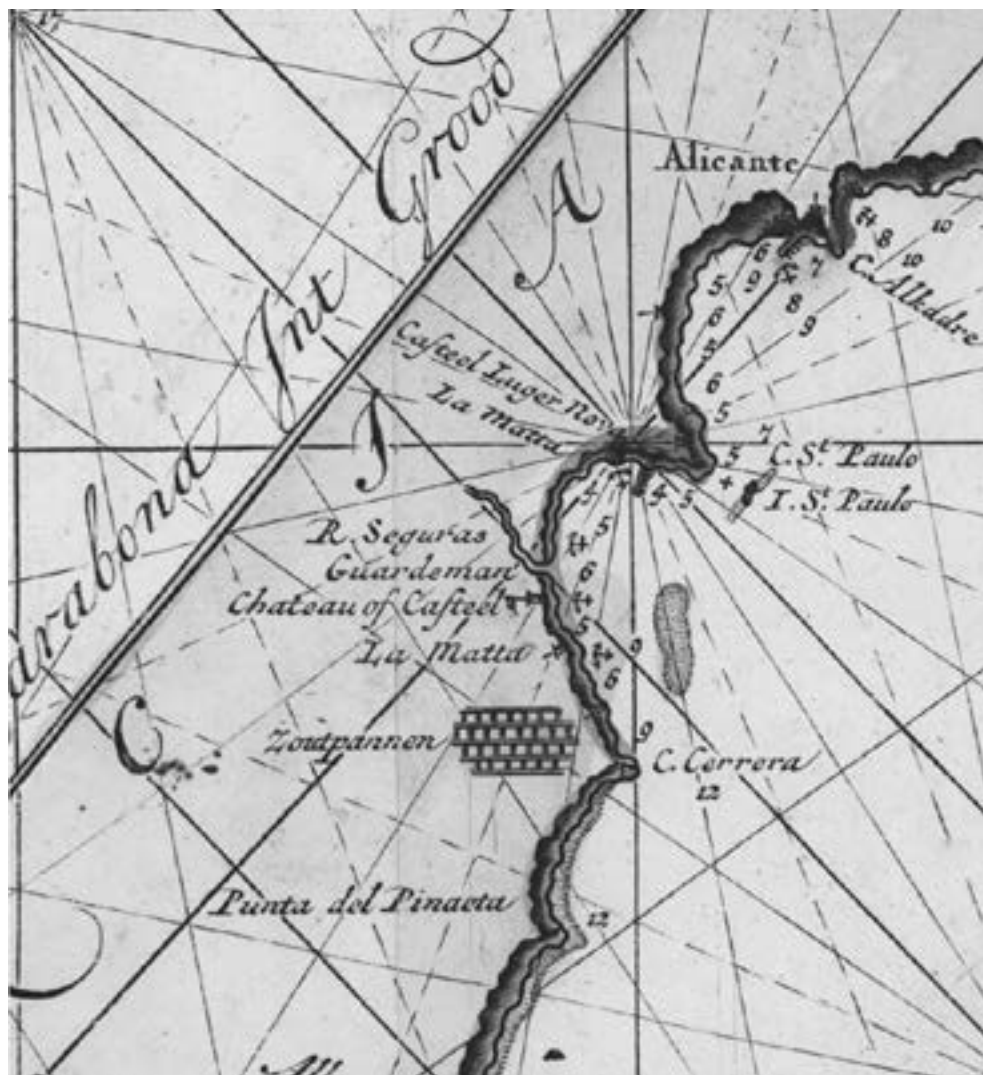

Imagen 4. Detalle de la carta náutica de Ioannes van Keulen “Pascaart van de Zee Kusten van Granada en Murcia...” (1695). Se representa La Mata, al cual acompaña el término neerlandés “Zoutpannen”, cuya traducción es “salinas”. Fuente: IGN.

Finalizó el arrendamiento con un alfarraz de 9.641 modines y 4 cahíces de sal, además de 5 ó 6 montones de sal de la extracción del año antecedente que no se habían podido vender al final de su plazo firme. Es decir, una cantidad superior a la que debía entregar al fin de su arrendamiento. Por ello, solicitó un plazo de tiempo para embarcar la sal sobrante, dada la imposibilidad que tuvo para venderla o traer embarcaciones que la despachasen (ARV: PRA, III, 5382, 77 r). Ante tal situación, la Junta Patrimonial incluiría en futuros arrendamientos un nuevo capítulo, consistente en que, en caso de que se produjese algún contratiempo en el arrendamiento que impidiese a su titular despedir sal suficiente de la que ya estaba extraída para pagar el precio del último año, el arrendador debería dejar la cantidad necesaria para hacer frente al pago, con facultad de poderla extraer y despachar por su cuenta, y la que sobrase no la pudiese vender ni extraer, sino que el nuevo administrador o arrendador la adquiriese pagándole los gastos de extracción y acarreo (ARV: PRA, III, 5382, 93v.-94r.).

La única *dita* que llegó en el nuevo plazo de subasta fue la de Patucio, proponiendo una rebaja en el precio del arrendamiento, reducida hasta los 20.000 reales, con similares capitulaciones a las de su arrendamiento anterior. Ante tal rebaja la reina regente mediante Real Orden de 20 de junio de 1666 que las salinas corriesen por administración de la Junta (ARV: PRA, III, 5382, 77 r. y 85r.).

5. LA ADMINISTRACIÓN INTERINA DE CRISTÓBAL MARTÍNEZ DE VERA (1666-1667) Y EL SEGUNDO ARRENDAMIENTO DE JOAN BATISTA PATUCIO (1668-1675)

La Junta Patrimonial de Alicante, en su reunión de 5 de julio de 1666, acordó entonces delegar la administración de las salinas de La Mata en el Baile, Cristóbal Martínez de Vera. Sin embargo, en enero de 1667, la propia Junta daría cuenta a la reina regente acerca de sus reparos respecto a un nombramiento otorgado de manera unilateral por el Marqués de Astorga, Virrey y Capitán General del Reino de Valencia, con intervención de la Real Audiencia y la Junta Patrimonial de Valencia, en el cual se adjudicaba la administración a Andrés Renau vecino de la misma ciudad (ARV: PRA, III, 5382, 86r.). No obstante, el nombramiento en propiedad dependía exclusivamente de la monarquía y la reina regente se expresaría en los siguientes términos a la Junta Patrimonial de Alicante:

...y porque el nombramiento no tocava al Virrey he resuelto encargar y mandaros, como lo hago, que executéis la Real Orden referida de 20 de junio y aprovaros haver encargado esta administración al Bayle local, esperando de vuestra atención y cuidado que pondréis en el beneficio de las salinas el que corresponde a vuestra obligación, mientras no se hallare arrendamiento competente, que en ello seré servida. Data en Madrid a 26 de enero de 1667 (ARV: PRA, III, 5382, 90r.).

Andrés Renau remitió a la Junta un memorial suplicando el nombramiento como administrador a razón de 12.000 reales anuales por cuatro años, reintegrándole los excedentes de sal que hubiere. La Junta desaconsejaría tal propuesta a la reina regente, aunque los beneficios bajo la administración de Cristóbal Martínez de Vera solo ascendían en esos momentos a 623 reales y 18 dineros (ARV: PRA, III, 5382, 87r.-88r. y 91r.). En cualquier caso, la respuesta real se produce el 26 de abril, dando opción a Andrés Renau de librar en arrendamiento las salinas por tal cantidad si no se hallase ninguna mayor en subasta, o bien, que las tomase en administración durante dos años con ciertas condiciones.

La subasta se llevó a cabo en 11 de junio de 1667 y solo se recibieron dos *ditas*, una de ellas consistía en una mejora por parte del propio Renau hasta los 14.000 reales. La otra, puesta por Bautista Roca, sobrenombre utilizado por Joan Bautista Patucio para la subasta, superaba ampliamente la del primero (ver Anexo III), siendo ésta la que finalmente ganó la subasta y quedando unos ingresos netos de 20.000 reales de plata doble al año, durante cinco años firmes y tres voluntarios (ARV: PRA, III, 5382, 103r.-104r.). De los anteriores fiadores, al margen de Patucio y los Rivanegra, tan solo Vicente Zaragoza repite, aunque sigue participando Adrián Riera y Moxica y probablemente el resto de mercaderes del período anterior:

...Don Vicente Zaragoza de Heredia, en mil ducados. Juan Bautista Patucio y Gerónima Rivanegra, su mujer, y Pedro Joan Rivanegra, hermanos, por tres mil ducados (ARV: PRA, III, 5382, 107r.).

Debido a las obras y reparaciones que se ordenaron realizar de manera urgente en el año 1669 en la torre y cortijo de La Mata, el arrendador dejó de enviar la cantidad de 5.000 reales en atrasos que estaba consignada a los gastos del Sacro Supremo Consejo de Aragón (ARV: PRA, III, 5382, 199r). Pese a que prácticamente la mitad del gasto también corrió a cuenta del pasado administrador real, Cristóbal Martínez de Vera, el hecho de que el arrendador

tuviese que adelantar los costos de las reparaciones para quedar a cuenta en el último año, supondría una limitación en su liquidez.

En cuanto la bajada del dinero del arrendamiento a 20.000 reales, supuso una merma considerable en las cantidades percibidas por la Receta de Alicante. La Marquesa de Montesclaros, quien tenía consignado 400 ducados de renta en las Salinas de La Mata, representó que tan sólo había podido percibir 2.065 reales hasta entonces, dadas las dilaciones de los arrendadores, que se sirvieron de diferentes pretextos. Entonces, la reina gobernadora resolvió en septiembre de 1668 que, una vez pagadas las libranzas del Consejo Supremo de Aragón, se destinase lo sobrante a los atrasos de aquellos que tuviesen consignaciones en ellas (ARV: PRA, III, 5382, 239r.). Además, en el año 1671, Patucio quedaba debiendo los 11.333 reales y 8 dineros de la Receta del Consejo de Aragón (ARV: PRA, III, 5382, 197v.).

El periodo firme del arrendamiento terminaba en 1672, pero se extendió voluntariamente en los tres años prorrogables y estaba previsto fenecer a 25 de julio de 1675. Días antes, Patucio informaba que todavía no había podido despedir la sal que tenía sacada, dado el difícil contexto internacional y las dificultades meteorológicas acontecidas en las últimas cosechas, por lo que le quedaría pendiente pagar el último año de arrendamiento (ARV: PRA, III, 5382, 238r.). Por ello, solicitaba al rey la concesión del nombramiento de administrador para su hijo Francisco Bonaventura Patucio durante ocho años, o los que el monarca considerase oportuno, con las capitulaciones que ofrecía (ARV: PRA, III, 5382, 240v.). Probablemente, en un intento de posponer el alcance al que quedaría expuesto con la Real Hacienda en caso de fenecer el período de su arrendamiento, el cual finalizaba sin haber satisfecho la cantidad correspondiente a su último año.

6. EL SEGUNDO ARRENDAMIENTO DE PEDRO VAN HALEN Y ADRIÁN RIERA Y MOXICA: EL GIRO HACIA LA ADMINISTRACIÓN POR CUENTA REAL (1675-1679)

Las pretensiones de Patucio no tuvieron el efecto esperado, pues la subasta se realizó igualmente, presentándose hasta cinco propuestas diferentes. Una de ellas fue la del propio Patucio, en nombre supuesto de Félix Carrió, quien propuso 17.000 reales con 2.500 prometidos, lo cual significaba una rebaja considerable respecto al período anterior. En cualquier caso, la más alta fue la de Pedro Van Halen y no fue superada en puja, quedando establecida en

una cantidad de 32.000 reales, de los cuales 3.500 eran prometidos al propio arrendador, lo que suponía una cantidad neta de 28.500 reales (ARV: PRA, III, 5382, 243r.).

Se repetía un nuevo arrendamiento de Van Halen, pero esta vez junto con Adrián Riera y Moxica. De hecho, las fianzas presentadas en 1675 nada tienen que ver con las del primer quinquenio que arrendaron años atrás:

Carlos Pérez de Sarrió, generoso, y Margarita Doménech, viuda del licenciado Gaspar Moxica, cavallero, en tres mil escudos. Adrián Riera y Moxica, ciudadano, y Jusepa Moxica, su mujer, en tres mil escudos (ARV: PRA, III, 5382, 234r.)

Se aprecia en ellas el importante peso que jugarían los Moxica. Sin ir más lejos, Margarita Doménech estuvo casada con Gaspar Moxica, quien había sido uno de los principales mercaderes de Alicante hacia mediados del siglo XVII (Montejo Montejo, 2010a y 2010b; Martínez y Gauci, 2008, 66). Ésta, a su vez, era hermana de Pedro Juan Doménech, que fue fiador en el arrendamiento anterior, mientras que Carlos Pérez de Sarrió estaba casado con la hija de este último, Francisca María Doménech y Pascual de Ibarra (Finestrat, 2003).

La reina aprobó el arrendamiento resolviendo que los pagos al Consejo de Aragón se realizasen por tercias, imponiendo además ciertas condiciones para tratar de atajar los problemas que habían sucedido en el último año del arrendamiento de Patucio:

...he resuelto aprovar este arrendamiento, con calidad que el último año del, tenga obligación el arrendador de registrar la sal que se embarcare en essa Baylia General. Y essa Junta Patrimonial pondrá persona del distrito donde se embarca que cuyde no se defraude pagandola veynte libras por su trabajo. Assimismo, las pretensiones de Juan Bautista Patucio se remitirán a Justicia, y vosotros iréis avisándome de lo que resultare. También os ordeno y mando que menos los dieciocho mil trescientos y treinta y tres reales de plata que se remiten cada año al Receptor deste mi Consejo Supremo, todo lo demás procedente deste arrendamiento entre en essa Recepta (ARV: PRA, III, 5382, 162r.).

Este período estuvo enquistado en la problemática con los impagos de Patucio, quien no solo era deudor de la fisco, sino que según el propio Adrián de Riera y Moxica, éste le debía unos 8.000 ó 9.000 reales del gasto del saco

de la sal que dejó sin vender, además de otros importes procedentes las rentas del tiraje y barcaje que también tuvieron arrendados entre 1664 y 1670 (ACA: CA, Legajos 791, n.º 8/2).

Los alcances acontecidos al fin del arrendamiento de Patucio habían provocado una importante paralización del pago de las rentas cargadas sobre las salinas. En el caso del pago del último año del arrendamiento, y concretamente de las 18.333 libras reservadas al Consejo de Aragón, el propio Consejo estaba interesado en agilizar la ejecución de su depósito. En este contexto emergió la figura de Francisco Pascual de Ibarra, asesor de la Bailía General, quien además se encontraba en plena visita de residencia para el cobro de las deudas de la hacienda municipal de Alicante (Díez Sánchez, 1997, 567). Éste miró por el Consejo para agilizar la ejecución del depósito de Adrián Riera y Patucio, frente a la demora que propiciaba la relajación del fiscal Francisco Burgunyo (ACA: CA, Legajos 791, n.º 8/10).

En el año 1678, dado el estado de la Recepta de Alicante, el monarca ordenó la administración de las rentas reales de aduana, vedado, tiraje y barcaje de Levante, y de las Salinas de la Mata, al propio Francisco Pascual de Ibarra, dado que las cantidades ofrecidas para los arrendamientos eran insatisfactorias (ACA: CA, 607.37, 37/9). Pero en el caso de las salinas de La Mata, que ya se encontraban arrendadas a Pedro Van Halen y Adrián Riera, el monarca no había tenido en cuenta que:

...para administrar las salinas de la Mata conforme Vuestra Magestad mandó en dicho decreto se ofrece la dificultad de hallarse arrendado este derecho (...) y de ser necesario caudal para la administración por haverse de anticipar el disponer las charcas o lagunas, quaxar la sal, y beneficiarla, y la incertidumbre de la saca della (ACA: CA, 607.37, 37/3).

En dicha consulta del Consejo de Aragón de 6 de junio de 1679, se hace referencia a dos cartas de Francisco Pascual de Ibarra en las que representa al monarca las posibilidades de un mayor beneficio en caso de ejecutar la administración:

...respecto de haver acudido, con la ocasión que les da la paz, más de veinte navíos pidiendo en aquel puerto sal de la Mata pagándola a la voluntad del arrendador si tuviere toda la que le piden hiciera una ganancia loca (ACA: CA, 607.37, 37/3).

Además, también propone realizar extracciones en las salinas de Orihuela (Torrevieja), que se hallaban enteramente perdidas. Un hecho que supone un hito, pues sería la primera vez que se sacaba sal de ambas lagunas bajo la dirección del administrador de las Salinas de La Mata. Situación que, además, explica y da sentido a los datos existentes sobre la explotación de la laguna de Orihuela en la década de 1690 (Navarro Paredes, 2021; Paños Serna, 2006).

Por último, el Consejo informa al rey sobre la posibilidad de que los arrendadores desistieran de continuar con el arrendamiento, ya que se encontraban discordes entre sí, proponiendo al mismo Francisco Pascual de Ibarra para realizar las diligencias necesarias, en tanto que:

...se les deve guardar la buena fe, y conservarles en el arrendamiento mientras voluntariamente no desistieren, sino es en caso que fuese tan exorbitante la ganancia que el fiscal de Vuestra Magestad pudiere probar jurídicamente la enorme o enormísima lesión (ACA: CA, 607.37, 37/9).

Así, el arrendamiento de Pedro Van Halen finalizaría precipitadamente, administrando Francisco Pascual de Ibarra las salinas desde la segunda mitad del año 1679 hasta mediados del año 1682. Un período que no estaría exento de problemas, dados los rivales políticos que se había granjeado en la ciudad de Alicante. De hecho, no tardarían en llegar memoriales anónimos en contra del proceder de este ministro, acusándole pretender la aniquilación del comercio en Alicante y de contar con el valimiento del Presidente del Consejo, Pedro Antonio de Aragón (ACA: CA, Legajos 666, n.º 147/3). Lo que es cierto es que el meteórico ascenso de Francisco Pascual de Ibarra, centralizando en su persona la administración de las principales rentas reales de la Bailía de Alicante podría ser equiparable a un primerizo intento de introducir la figura del Superintendente, generalizada años después con la política borbónica del siglo XVIII. Dicha figura, que sí que era característica de la esfera política castellana desde mediados del siglo XVII, se trató de consolidar precisamente tras el cese de la guerra con Francia y la Paz de Nimega de 1678 (Muñoz Rodríguez, 2010).

En cualquier caso, tras la dirección de Francisco Pascual de Ibarra, el derecho de aduanas de Alicante y de las salinas de La Mata, principales fuentes de ingresos de la Hacienda Real en el Reino de Valencia, derivarían hacia una administración conjunta, mediante designación real y en la figura, bien de determinados oficiales patrimoniales, bien de los diferentes Portantveus

de Gobernador Generales de Orihuela que se fueron sucediendo en el cargo (Bernabé Gil, 2008; Navarro Paredes, 2021).

7. APÉNDICE DOCUMENTAL Y TABLAS (ANEXO)

I. Advertimiento para los capítulos de arrendamiento de las salinas de la Mata

Se sirve de resolver que se admitan y acepten estos capítulos en la forma siguiente:

1º. Que sea por ocho años los cinco de firme y los tres voluntarios a elección del arrendador con orden de avisar seis meses antes a la Junta Patrimonial de Alicante si no quiere los voluntarios. (Al margen) Que se admita este capítulo procurando que se limite este tiempo a seis años, los quatro de firme y los dos voluntarios, si no se pudiese que sea por los ocho años en la forma que se dice.

2º. Que el arrendador ha de gozar de todos los privilegios, gracias, exempciones y prerrogativas de que gozaba el administrador y en particular Don Bernardo Berardo, por el privilegio de su administración, pudiendo dar a los navíos pasaportes como lo estilaba el administrador. (Al margen) Que se le conceda el goce de todos los privilegios y facultades que estaban concedidas al administrador.

3º. Que los bajeles que vinieren por cuenta del arrendador o qualquier otro a cargar sal o la llevaren, no puedan ser embargados por ningún embargo general, ni particular, si no fuere por delito y que pueda vender la sal al precio que le pareciese. (Al margen) Que se admita este capítulo.

4º. Que al arrendador se le entregue por nuevo alfarrás toda la sal que se hallase en los montones o era de las salinas con obligación de dejar la misma en los mismos puestos fenecido su arrendamiento y este primer entrego será por cuenta y gasto de Su Magestad y el otro del arrendador. (Al margen) Que se admita este capítulo.

5º. Que se libren al arrendador las herramientas, pertrechos y demás cosas que se hallan en las salinas por su inventario y estimación para que, fenecido

el arrendamiento, las restituya de la misma manera. (Al margen) Que se admita en esta conformidad.

6°. Que se le entregue la torre, cortijo, aljibe y era de dichas salinas, tierras anexas a ellas, y la conserve en el mismo estado, pero en calidad que los reparos necesarios que se ofrecieren los haga con orden de la Junta Patrimonial de Alicante y el coste de ellos se le admita en paga de la última de su arrendamiento. (Al margen) Que se admita en esta conformidad.

7°. Que las penas en que incurran los que hurtan sal de dichas salinas, o hacen otros daños o cosas prohibidas, las execute el Bayle y la tercera parte de las penas pecuniarias sea de Su Magestad, la otra tercera del arrendador y la otra del acusador. (Al margen) Que se admita como viene.

8°. Que siempre que el arrendador tuviere de menester gente, carros o barcas para el servicio de dichas salinas, además de la jurisdicción que tendrá para compeler, gozando de los privilegios de administrador, la compela también el Bayle o la dicha Junta dando un alguacil o comisario para que satisfecho de sus trabajos acostumbrados, y que suele cobrar quando va por cuenta del rey, apremie a la gente de los carros o barcas para que sirvan por el precio acostumbrado siempre que fuere requerido por el arrendador. (Al margen) Que se admita en esta conformidad.

9°. Que la paga del precio del arrendamiento la ha de hacer en Madrid por tercias o medias armadas como se le ordenare, haciéndole bueno al arrendador el tres por ciento por la conducción de la moneda a dicha corte, como se acostumbra hacer bueno Su Magestad a los receptores y administradores. (Al margen) Que se admita con calidad de que la paga de este arrendamiento, mientras Su Magestad no mandare otra cosa ha de ser en esta corte la libranza que se diere cada año para gastos del Consejo Supremo y de la cantidad que montare se le hace bueno el tres por ciento y la restante cantidad ha de depositar en poder del receptor de la Baylía General de Alicante, el qual la ha de tener por cuenta aparte para la paga de las consignaciones que están dadas sobre las salinas.

10°. Que las fianzas de dicho arrendamiento las darán en cantidad de lo que importare un año del arrendamiento y que se hayan de admitir fiadores en cantidad cierta sin que cada uno se obligue por el todo como la menor fianza no sea por menos de cinco mil reales. (Al margen) Que se admita este capítulo

siendo las fianzas en cantidad de seis mil escudos de plata.

11°. Que si algún año no quajaren las salinas o desquajasen por las muchas lluvias, de manera que no pueda hacerse el saco de la sal, y por esta cosa en aquel año se dejaren de sacar, el precio del arrendamiento en todo, o en parte, se le haya de hacer refacción y rebaja de esta partida haciéndolo constar a la Junta de ello, y de que ha sucedido por dicho accidente. (Al margen) Que no quajando dos años continuos las salinas, o desquajando por las muchas lluvias, por el primero no pueda pedir refacción, y por el segundo, si en la forma que dice dicho capítulo, pero con obligación de avisar el arrendador a la Junta en los años y tiempos que no quajaren para que se satisfaga dello, alfarrace la sal que quedare sacada del segundo y haga las demás diligencias que convinieren.

12°. Que de la misma manera Su Magestad ni su Real Fisco por ninguno de dichos casos ha de poder pedir rescisión ni refacción de dicho arrendamiento y este capítulo se ha de alargar con todas las cláusulas que se hallaren y puedan hallar más favorables al arrendador, declarando Su Magestad que por quanto las dichas salinas han llegado a no tener expedición y el arrendador le sirve con darle una cantidad tan considerable por arrendamiento de lo que hoy se saca tan poco o casi nada, y en prenda a restaurar el crédito y expedición de dichas salinas con mucho trabajo, costa y contingencia, y no sería razón que si después les surtiesen también los efectos que llegase a sacar cantidades muy considerables y excesivas no sería justo pretender rescisión o refacción, Su Magestad ha de ofrecer de asegurar el no pedirlo aunque costase de enormísima lesión, la qual no solo ha de renunciar para en dicho caso, sino que desde agora para entonces ha de hacer merced graciosa al arrendador de todo lo que pudiese pretender su Real Fisco por dicha causa, corroborándolo esto como se ha dicho con todas las cláusulas necesarias y que de lo contenido en este capítulo lo haya de despachar Su Magestad cédula aparte por el Sacro Supremo de Aragón en debida forma. (Al margen) Su Magestad aprueba y concede este capítulo en la conformidad y con todas las condiciones que contiene, pero con calidad que el arrendador no ha de poder tampoco pedir rescisión ni refacción si no es en el caso referido en la forma contenida en el capítulo antecedente y en los demás sea promiscua esta condición.

Y se añada otro capítulo de que el arrendador ha de pagar demás del precio del arrendamiento, el marco y medio marco en conformidad del capítulo 14

de Don Luis de Ocaña.

Fuente: ARV: PRA, III, 5382, 139r.-140v.

II. Relación de las cargas y consignaciones que están dadas sobre las salinas de la Mata del Reyno de Valencia (1662)

En 23 de enero de 1644 se consignaron a D^a. Theresa Margarita duzientos ducados de rentas y en 26 de abril de 1660 se le comutaron trecientos ducados por cuenta de los corridos en la Recepta de Valencia.

En 11 de octubre 1650 se consignaron a Don Juan de Villanueva quatrocientos ducados de renta y en despacho de 15 de mayo 1656 se le comutaron en la Recepta de la Baylia General de Valencia mil ducados que se le devían desta renta.

En 26 de agosto 1657 se comutaron cien libras de renta en las salinas de la Mata a D^a. Cathalina y a D^a. Margarita Milán, que tenían en la Recepta de Alicante.

En 9 de febrero de 1661 se prorrogaron a Don Pedro de Aragón por quatro años mil ducados en cada uno con cláusula de cobrarlos antes de entrar en el administrador.

En Madrid, a 24 de enero de 1662.

Don Francisco Izquierdo de Berbegal.

Fuente: ARV: PRA, III, 5382, 54r.

III. *Dita* de Bautista Roca para el arrendamiento de las salinas de La Mata en 1667

Pongo *dita* en el arrendamiento de las salinas de la Mata en veinte y tres mil y quinientos reales de plata doble, con tres mil y quinientos reales dicha plata doble de exaus, en cada un any y con las calidades y condisciones infrascritas y no de otra manera.

Primeramente, que en dichos veinte y tres mil y quinientos reales ha de estar comprendido el marco y medio marco sin que por este derecho, ni por ningún otro título, se haya de aumentar dicha cantidad.

Otrosí, que el tiempo deste arrendamiento ha de correr desde el día de Santiago, veinte y cinco de julio próximo venidero y ha de ser por ocho años, los cinco de firme y los tres voluntarios a mi elección.

Otrosí, que la paga deste arrendamiento la he de hacer por tercias, en esta forma, que en Madrid he de pagar las libranzas que hubiere de cobrar el receptor del Sacro Supremo Consejo de Aragón, haciéndome bueno el tres por ciento por la conducción de la moneda a dicha corte, como le acostumbra hacer bueno Su Magestad a los receptores y administradores, y la restante cantidad la depositaré en poder del receptor desta Bailía General y alterándose este capítulo, o no admitiéndose, regulo la *dita* a mil reales de plata doble menos, con los mismos exaus.

Otrosí, que las fianzas han de ser en la cantidad que importaren dos annos del arrendamiento, como en el pasado se concedió a Pedro Van Halen.

Otrosí, que se me han de conceder todos los capítulos y privilegios que en el arrendamiento passado se concedieron al dicho Pedro Van Halen y admitiré también el capítulo que de nuevo ha annadido esta Ilustre Junta, respecto de la sal que quedare fenecido el arrendamiento.

Últimamente, pongo esta *dita* con condición, y no de otra manera, que se haya de admitir hoy, que contamos a once días del mes de junio de mil seiscientos sesenta y siete annos, y tranzarse el arrendamiento en este mismo día, y si se prorrogare para otro, haya de ser y sea de ningún efecto y quede yo libre della y sin obligación alguna.

En Alicante, a 11 de junio de 1667.

Bautista Roca.

Fuente: ARV: PRA, III, 5382, 99r.-101r.

IV. Representación al rey de Joan Batista Patucio, arrendador de las salinas de la Mata (1675)

Atrévome a escribir a Vuestra Excelencia fiado en su rectitud y al amparo que hallan en Vuestra Excelencia los que professan pasión al Real servicio. Éste, en mí y en mi cassa, es muy antiguo y, especialmente, en el particular de la materia en que me valgo de Vuestra Excelencia que es el de las Salinas

de la Mata. Puedo decir con verdad y hacer constar por los libros de su administración que de treinta años a esta parte, más de la mitad de la sal que se ha cargado ha sido por mi disposición e inteligencia. Y por reconocer la que mi padre tenía se le asignó en la administración de mi primo Pablo Gerónimo Rivanegra un dos por ciento de toda la sal que se cargara por su disposición. Y habiéndose embarcado para esta diligencia le cautivaron moros y destruyó su cassa con su rescate, y sin este interés he continuado la misma negociación y servicio a Su Magestad en la vacante de la administración de dicho mi primo, por encomienda de la Junta Patrimonial de esta ciudad, con grande beneficio de la Real Hacienda, habiéndose perdido totalmente la expedición de la de los últimos años que administró [ilegible]. Y después de su muerte, sin hallar modo cómo restauralla, ni persona que arrendase, me animé a hacello por medio de Pedro Van Halen, y a dar un precio tan excesivo, como fue el de 31.415 reales plata doble, y habiendo pagado cassi de vacío los primeros, haciendo prevenciones por varias partes quando había de coger el fruto de ellas, sobrevinieron las guerras y contagios de Holanda e Inglaterra, que son las naciones que consumen la sal, con que me hallé totalmente impossibilitado de despedir un grano y me vi obligado a dejar los voluntarios y me quedé con toda la sal que había sacado el último y parte del antecedente, y toda la sal la dejé, y el Bayle Local de esta ciudad, que fue administrador por esta Junta Patrimonial un año, y al cabo de él volví a arrendar en nombre supuesto de Bautista Roca por cinco años de firme y tres voluntarios, que le he tenido con precio de 20.000 reales de plata cada año, habiendo Su Magestad dado orden a la Junta se le dieran a Andrés Renau por 12.000 reales, yo arrendé por 20.000 utilando a Su Magestad 8.000 reales cada año, que por el tiempo de ocho años es la cantidad de 64.000 reales de plata [ilegible] compensar Vuestra Excelencia sin referir las desgracias he tenido en el tiempo habiendo dexado por la inclemencia del cielo de quajar dos años las salinas en el penúltimo quajaron, me animé a sacar sal y lo conseguí en cantidad de 13.000 modines y además el rompimiento a las Coronas de España, estados de Holanda con Francia, que tienen impossibilitado la expedición de la sal, por lo qual no he podido despedir aún para pagar el arrendamiento y quedo deviendo la resta deste último año, que ruego a Vuestra Excelencia sea servido concederme alguna espera por tener mucha fiada al señor Julio Palavesín de Génova, que tiene asiento con el magistrado de la sal, que confío de la gran piedad de Vuestra Excelencia attento también a la otra desgracia en que me hallo

actualmente, que no es menor, con que de la sal que tengo sacada, habiendo de dejar aparte la que devo volver a Su Magestad, aunque no me hizieron entrega de ninguna, me quedan frutos míos cogidos en mi tiempo más de 9.000 modines. Hoy, pues, va feneciendo el arrendamiento y a vista de la sal que queda haver algunos interesados, y en este lanze me resuelvo a ponerme a los pies de Vuestra Excelencia anteponiendo la consideración de mis servicios, de las pérdidas que en mi cassa han causado las salinas sin que hayan dado ni comprendido al Real Patrimonio, pues en el primer quinquenio le valió a Su Magestad 157.000 reales de plata y en el segundo arrendamiento 160.000, que la suma es de 317.000 reales plata francos para Su Magestad, con cuya atención ruego a Vuestra Excelecia sea servido patrocinar el memorial incluso en que solicito con algunos capítulos la administración de las salinas y de la experiencia que tengo me atrevo a assegurar será, si el tiempo ayuda, de más útil que la más alta dita, y por ser assí y tan justificada ésta mi pretensión, espero total amparo en la grandeza de Vuestra Excelencia y en lo que fuera de gracia singular favor a éste muy rendido servidor de Vuestra Excelencia, que Dios guarde y prospere infinitos años.

Alicante y julio 15 de 1675.

Excelentísimo señor, criado de Vuestra Excelencia.

Juan Battista Patucio.

Fuente: ARV: PRA, III, 5382, 237r.-238v.

Tabla I. Administradores y arrendadores de las salinas de La Mata entre 1661 y 1682

Titular	Modalidad	Fecha inicio	Fecha fin	Observaciones
Pedro Sanz	Administración	¿?	14/07/1661	Teniente del Baile General
Pedro Van Halen	Arrendamiento	15/07/1661	14/07/1666	Joan Batista Patucio en calidad de administrador
Cristóbal Martínez de Vera	Administración	15/07/1666	24/07/1667	Baile Local de Alicante. Encomendado de manera interina por la Junta Patrimonial
Joan Batista Patucio	Arrendamiento	25/07/1667	25/07/1675	Utiliza el sobrenombre de Batista Roca
Pedro Van Halen	Arrendamiento	25/07/1675	1679	Adrián Riera y Moxica en calidad de administrador
Francisco Pascual de Ibarra	Administración	25/07/1679	1682	Asesor ordinario de la Bailía de Alicante y administrador de las rentas reales de Alicante

Fuentes: ARV: PRA, III, 5382 y ARV: PRA,III, 2166. Elaboración propia.

Tabla II. Inventarios de sal previos a la entrega en arrendamiento de las salinas

Año	1661		1667		1675	
	Nº de montones	Modines	Nº de montones	Modines	Nº de montones	Modines
En las Roquetas, calzadas de a sueldo	9	787,14	25	4.800	11	638,83
En la loma de Cap Cerver, calzadas de a sueldo	8	505,38	0	0	9	1.591,50
En la loma de Cap Cerver, calzadas de a 15	10	627,91	0	0	10	1.764,33
En la loma de Cap Cerver, calzadas de a 18	6	403,23	4	1.066,67	5	1.054,33
En la loma de Cap Cerver, calzadas de a real	18	440,72	21	3.453,33	24	3.835,18
En la era del cargador	3	185,00	0	0	1	118,33
Total	54	2.949,38	50	9.320	60	9.002,50

Fuente: ARV: PRA, III, 5382. Elaboración propia.

Tabla III. Repartimientos hechos por la Junta Patrimonial de Alicante del arrendamiento de las salinas de La Mata (1662-1677)⁶

Procedente del arrendamiento		Consignados al Receptor del S.S.C.A.					Consignados al Receptor de Alicante		
Año	Ingreso neto	Libranza por gastos del Consejo	Por atrasos	Condución a Madrid al 3%	Reparos admitidos al arrendador	Total	Pago	Reducción a moneda corriente	Total
1662	31.415 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	549 R. 23 d.	0 R.	18.883 R. 7 d.	12.531 R. 17 d.	1.749 R. 8 d. (14%)	14.281 R. 1 d.
1663	31.415 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	549 R. 23 d.	0 R.	18.883 R. 7 d.	12.531 R. 17 d.	1.879 R. 9 d. (15%)	14.411 R. 11 d.
1664	31.415 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	549 R. 23 d.	0 R.	18.883 R. 7 d.	12.531 R. 17 d.	1.749 R. 8 d. (14%)	14.281 R. 1 d.
1665	31.415 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	549 R. 23 d.	0 R.	18.883 R. 7 d.	12.531 R. 17 d.	1.749 R. 8 d. (14%)	14.281 R. 1 d.
1666	31.415 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	0 R.	502 R.	18.835 R. 8 d.	12.579 R. 16 d.	1.886 R. 22 d. (15%)	14.466 R. 14 d.
1667	4.180 R. 11 d.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	Sin datos	Sin datos	Sin datos	Sin datos	Sin datos	Sin datos
1668	20.000 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	549 R. 23 d.	0 R.	18.883 R. 7 d.	1.716 R. 16 d.	Sin datos	Sin datos
1669	20.000 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	549 R. 23 d.	0 R.	18.883 R. 7 d.	1.716 R. 16 d.	Sin datos	Sin datos
1670	20.000 R.	13.333 R. 8 d.	0 R.	Sin datos	0 R.	18.883 R. 7 d.	Sin datos	Sin datos	Sin datos
1676	28.500 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	0 R.	0 R.	18.883 R. 7 d.	10.166 R. 16 d.	1.032 R. 16 d. (19%)	12.098 R. 8 d.
1677	28.500 R.	13.333 R. 8 d.	5.000 R.	1.100 R.	0 R.	18.883 R. 7 d.	9.066 R. 8 d.	1.359 R. 14 d. (15%)	10.426 R. 2 d.

Fuente: ARV: PRA, III, 5382. Elaboración propia.

⁶ Sin datos entre 1671 y 1675.

Tabla IV. Consignaciones de la Receipta de Alicante que se mandan pagar del arrendamiento de las salinas de La Mata (1662-1677)⁷

Libran- cista	Receipta de Valencia	D. Pedro de Aragón	D. Juan de Villanue- va	D ^a . Theresa Magarola	Doñas. Cathalina y Margarita Milán	D ^a . Margarita de Milán (Herede- ros)	Marquesa de Montes claros	Marquesa de Montes- claros (Here- deros)
Consigna- ción anual	11.000 R.	11.000 R.	5.016 R.	2.200 R.	1.000 R.	1.000 R.	4.400 R.	4.400 R.
Año	Cantidades libradas							
1662	-	8.175 R. 2 d.	3.727 R. 19 d	1.635 R.	743 R. 4 d.	-	-	-
1663	-	8.230 R.	3.786 R. 19 d.	1.635 R.	748 R. 8 d.	-	-	-
1664	-	8.175 R. 2 d.	3.727 R. 19 d.	1.646 R. 8 d.	743 R. 4 d.	-	-	-
1665	-	8.175 R. 2 d.	3.727 R. 19 d.	1.635 R.	743 R. 4 d.	-	-	-
1666	-	8.262 R. 6 d.	¿?	¿?	¿?	-	2.375 R.	-
1676	7.154 R. 2 d.	-	-	1.430 R. 2 d	-	650 R. 2 d.	-	2.861 R. 2 d.
1677	7.154 R. 2 d.	-	-	1.233 R. 5 d.	-	560 R. 12 d.	-	2.466 R. 10 d.
Resumen anual								
Año	Consignación anual		Cantidad librada			Déficit		
1662	19.216 R.		14.281 R. 1 d.			-4,934 R. 23 d.		
1663	19.216 R.		14.411 R. 11 d.			-4.804 R. 13 d.		
1664	19.216 R.		14.281 R. 1 d.			-4,934 R. 23 d.		
1665	19.216 R.		14.281 R. 1 d.			-4,934 R. 23 d.		
1666	¿?		¿?			¿?		
1676	18.600 R.		12.098 R. 2 d.			-6.501 R. 22 d.		
1677	18.600 R.		10.426 R. 2 d.			-8.173 R. 22 d.		

Fuente: ARV: PRA, III, 5382. Elaboración propia.

⁷ Sin datos entre 1667 y 1675.

8. FUENTES DOCUMENTALES

ACA. Archivo de la Corona de Aragón

ARV. Archivo del Reino de Valencia

IGN. Instituto Geográfico Nacional

9. BIBLIOGRAFÍA

ALBEROLA ROMÁ, A. (1984): *Jurisdicción y Propiedad de la tierra en Alicante (ss. XVII y XVIII)*, Ayuntamiento de Alicante, Alicante.

ALBEROLA ROMÁ, A. (2005). «La sal en el Mediterráneo occidental durante la Edad Moderna: anotaciones para una reflexión», en *III Congreso Internacional de Estudios Históricos: El Mediterráneo*, Ayuntamiento de Santa Pola, Santa Pola, pp. 149-165.

BANACLOCHE GINER, L., «Un estudio de la Junta Patrimonial», *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 29, 2003, pp. 131-177.

BANACLOCHE GINER, L. (2005). «La sal valenciana desde una nueva perspectiva: los dos primeros libros (1550-1557) de la serie documental Deliberaciones Patrimoniales conservada en el Archivo del Reino de València», en *I Seminário Internacional sobre o sal português*, Instituto de História Moderna da Universidade do Porto, Porto, pp. 91-109.

BERNABÉ GIL, D. (1990). «Alicante en la Monarquía Hispánica», en *Historia de la Ciudad de Alicante*, tomo III, Ayuntamiento de Alicante, Alicante, pp. 151-179.

BERNABÉ GIL, D., «Nobles valencianos en el servicio regio. La provisión del oficio de Portantveus de Gobernador Ultra Saxonam en la Edad Moderna», *Revista de Historia Moderna*, 26, 2008.

CASEY, J. (1983): *El Reino de Valencia en el siglo XVII*, Madrid, Siglo XXI de España editores.

CONCA ALONSO, J.M. (2020): «Las gabelas de la sal del reino de Valencia bajo el mandato de Fernando el Católico», en *Hacer historia moderna: Líneas actuales y futuras de investigación*, Universidad de Sevilla, Sevilla, pp. 121-133.

CORREABALLESTER, J. (1995). *La hacienda foral valenciana. El Real Patrimonio en el siglo XVII*, Consell Valencià de Cultura, Valencia.

CRESPO SOLANA, A., «Cooperación y competencia políticoeconómica en la larga

- duración: Holanda en la ruta del Mediterráneo (1621-1702)”, *Pedralbes*, 38, 2018, pp. 19-49.
- DÁVILA, R., «La sal: Objetivo codiciado por Holanda en las provincias de Nueva Andalucía y Venezuela durante el siglo XVII», *Tiempo y Espacio*, vol. 33, 64, 2015, pp. 45-71.
- DE OCAÑA, L. (1613): *Llibre de capitols ab los quals se col·lecten los drets reals que té sa Majestat en la Governació y Batlia General d’Oriola y Alacant*, Orihuela: Augustí Martínez.
- ESPINO LÓPEZ, A., «El precio político de la sal de Ibiza en el Siglo XVII», *Tiempo Modernos*, vol. 8, 31, 2015, pp. 123-144.
- FINESTRAT, B. (2003): *Nobiliario Alicantino*, Fundación Jorge Juan, Madrid.
- GANDOULPHE, P. (1993). «Les finances de la *Bailía General* de Valence (1555-1624): moyens et reflets d’une politique», en *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 29-2, pp. 7-35.
- HERRERO SÁNCHEZ, M., «La explotación de las salinas de Ounta de Araya: un factor conflictivo en el proceso de acercamiento hispano-holandés (1648-1677)», *Cuadernos de Historia Moderna*, 14, 1993, pp. 173-196.
- HINOJOSA MONTALVO, J. (1993): «Las salinas del mediodía alicantino a fines de la Edad Media», en *Investigaciones Geográficas*, 11, pp. 279-292.
- ISRAEL, J.I. (1982): *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661*, Clarendon Press, Oxford.
- MARTÍNEZ RUÍZ, J.I. y GAUCI, P. (2008): *Mercaderes ingleses en Alicante en el siglo XVII: Estudio y edición de la correspondencia comercial de Richard Hounsell & Co*, Universidad de Alicante, Alicante.
- MONTOJO MONTOJO, V. (2005): «Las salinas del levante español a través de las fuentes de archivo», en *III Congreso Internacional de Estudios Históricos del Mediterráneo: La cultura del mar y de la sal*, Santa Pola, Ayuntamiento de Santa Pola, Santa Pola, pp. 279-286.
- «El comercio de Levante durante el valimiento del Conde Duque de Olivares (1622-1643)», *Revista de historia moderna*, 24, 2006, pp. 459-486.
- «El comercio de Alicante a mitad del siglo XVII según los derechos y sisas locales de 1658-1662 y su predominio sobre el de Cartagena», *Murgetana*, 122, 2010a, pp. 43-66.

- «El comercio de Alicante en el reinado de Carlos II», *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història*, 60-61, 2010b, pp. 327-345.
- MUÑOZ RODRÍGUEZ, J.D. (2010): «El superintendente austriaco y el intendente borbónico. La evolución de un modelo de gestión de los recursos fiscales en la Monarquía hispánica», en *Las monarquías española y francesa (siglos xvi-xviii): ¿Dos modelos políticos?*, Casa de Velázquez, Madrid, pp. 131-141.
- NAVARRO PAREDES, C. (2022): «Aportaciones al estudio de las Reales Salinas de La Mata. Una aproximación a su administración, aprovechamiento del entorno y génesis del poblado (siglos XVII-XVIII)», en *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, Guardamar del Segura, Ayuntamiento de Guardamar del Segura, Guardamar, pp. 213-234.
- «Hurtos y prevención del fraude en las salinas de La Mata y Orihuela (siglos XVII-XVIII)», *Revista Cultural Digital Ars Creatio*, 69, 2023.
- NIETO FERNÁNDEZ, A. (1992): *Orihuela en sus documentos III. Los franciscanos en Orihuela y su comarca. Siglos XIV-XX*, Publicaciones del Instituto Teológico Franciscano, Murcia.
- PAÑOS SERNA, P., «Sobre el origen de las poblaciones de Torrevieja y La Mata (Alicante) y sobre el estado de sus salinas en los años centrales del siglo XVIII (1720-1777)», *Ad Turres*, 4, 2006, pp. 18-95.
- SALVADOR ESTEBAN, E. (1982): *La economía valenciana en el siglo XVI. (Comercio de importación)*, Universidad de Valencia, Valencia.
- (1982): «La comercialización de la sal en el Reino de Valencia durante la época foral moderna», en *Homenaje al Dr. J. Peset Aleixandre*, Universidad de Valencia, III, València, pp. 517-540.
- SALVADOR ESTEBAN, E., «La frontera intrarregnicola valenciana y su impacto en las instituciones reales. El ejemplo de las dos bailías generales», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 13(2), 1993, pp. 11-23.
- SÁNCHEZ BELÉN, J.A., «El comercio de exportación holandés en el Mediterráneo español durante la regencia de doña Mariana de Austria», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie IV, Historia Moderna*, 9, 1996, pp. 267-321.
- SOLER MILLÀ J.L., «L'aprofitament dels recursos naturals: explotació i producció de la sal en el migdia valencià (ss. XIII-XVI)», *Baluard*, 8, 2019, pp. 119-168.
- VILAR, J.B. (1981): *Orihuela, una ciudad valenciana en la España moderna: Historia de la ciudad y obispado de Orihuela*, Tomo IV, Volumen III. Patronato «Ángel García Rogel», Murcia.

LES MURALLES I CASTELL DE GUARDAMAR EN EL S. XVIII (1737-1758). NOVES APORTACIONS

Martina Martínez López
Arxiu Històric Municipal d'Elx
Francisco Javier Parres Moreno
Museu Arqueològic de Guardamar

RESUM

En l'Arxiu General de Simancas es conserva un expedient que porta per títol: *Castillo de Guardamar. Se reparan sus fortificaciones del producto del tercio y diezmo a cargo del obispo de Orihuela, bajo el convenio de 100 pesos anuales (1737-1758)*¹, en el qual es pot seguir les negociacions entre les autoritats militars i el bisbe d'Oriola per a establir una quantitat fixa provinent del terç delme per a la reparació de les muralles i del castell. S'inclouen a més diverses relacions de les obres que calia realitzar en les muralles i al castell, que ens permet conèixer com eren aquestes estructures defensives i han permès la seua recreació.

Paraules clau: castell de Guardamar, fortificacions, muralles.

RESUMEN

En el Archivo General de Simancas se conserva un expediente que lleva por título: *Castillo de Guardamar. Se reparan sus fortificaciones del producto del tercio y diezmo a cargo del obispo de Orihuela, bajo el convenio de 100 pesos anuales (1737-1758)*, en el que se puede seguir las negociaciones entre las autoridades militares y el obispo de Orihuela para establecer una cantidad fija proveniente del tercio diezmo para la reparación de las murallas y del castillo. Se incluyen además varias relaciones de las obras que había que realizar en las murallas y en el castillo, que nos permite conocer cómo eran estas estructuras defensivas y han permitido su recreación.

Paraules clau: castillo de Guardamar, fortificaciones, murallas.

---

1 ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS (AGS); SGU, Llig. 3608. Totes les referències d'aquest article provenen d'aquest lligall.

ABSTRACT

In the General Archive of Simancas there is a file entitled: *Castillo de Guardamar. Se reparan sus fortificaciones del producto del tercio y diezmo a cargo del obispo de Orihuela, bajo el convenio de 100 pesos anuales (1737-1758)*, in which negotiations between the military authorities and the bishop of Orihuela can be followed to establish a fixed amount from the third tithe for the repair of the walls and the castle. It also includes several reports of the works that had to be carried out on the walls and in the castle, which allows us to know what these defensive structures were like and have allowed their recreation.

Keywords: Guardamar castle, fortifications, walls.

1. INTRODUCCIÓ

L'any passat 2021 es va celebrar el 750 aniversari de la fundació de Guardamar com a vila reial. D'ells, més de 500 anys d'història de la vila van transcórrer en el tossal del castell. D'aquest període desconeixem fins ara el seu urbanisme i les seues edificacions més significatives (ajuntament, església, ermites, botigues, muralles...) ja que van quedar destruïdes en el terratrémol de 1829. Per a poder conèixer com va ser la vila durant els segles medievals i moderns hem d'acudir a l'arqueologia i a les fonts documentals. Les excavacions que s'han dut a terme en els últims anys ens han proporcionat abundant informació i quant a les fonts documentals, moltes estan encara per descobrir i estudiar, encara que és de sobres conegut una de les més importants: els plans de la vila i castell que es conserven en l'Arxiu General de Simancas. Aquests plans estan vinculats a un lligall que porta per títol: «*Castillo de Guardamar. Se reparan sus fortificaciones del producto del tercio y diezmo a cargo del obispo de Orihuela, bajo el convenio de 100 pesos anuales (1737-1758)*», que recull la correspondència i informes entre el secretari d'Estat, el secretari de Guerra, el Comandant General de València, el governador d'Oriola i el bisbe d'aquesta ciutat, per a investigar com es finançaven les obres del castell i muralles de Guardamar. Inclou diverses relacions de les obres que es van realitzar en el mateix – o que era necessari realitzar –, i que permeten aproximar-nos a una recreació de les mateixes i conèixer alguns elements del sistema defensiu de la vila del s. XVIII, hui desapareguts.

2. DESCRIPCIÓ DE LES FASES CONSTRUCTIVES DEL CASTELL DE GUARDAMAR

Per a intentar entendre la descripció que els mestres d'obres van realitzar sobre el sistema defensiu de Guardamar, és necessari conèixer l'evolució de l'arquitectura militar i el context administratiu en el qual es van realitzar aquestes descripcions realitzades durant el segle XVIII.

Com bé és sabut, perquè s'ha publicat en multitud d'ocasions, i tal com continuen confirmant les troballes arqueològiques, en l'arquitectura militar del Guardamar anterior al terratrèmol de 1829, existeixen dues fases constructives clarament diferenciades. A més, s'han detectat reformes i reparacions de les construccions generades en totes dues fases. També s'han documentat diversos nivells d'ús, previs a la fundació de la vila en època cristiana. Aquests nivells poblacionals antics ens retrotrauen fins aproximadament el segle VIII a. C, en un continuum poblacional. Aquestes fases antigues no formaran part d'aquest article².

La primera fase constructiva del sistema defensiu de la vila de Guardamar s'inicia en època baixmedieval i el seu estudi planteja alguns dubtes, ja que coneixem poca documentació històrica d'on es puga inferir l'aspecte que tindria la vila. De fet, no es conserva cap croquis ni informe detallat on trobar una descripció arquitectònica del complex defensiu. El que sí que ens mostren les dades arqueològiques és que Guardamar es fortifica a l'antiga, tal com va descriure Vespasiano Gonzaga en 1575, referint-se a la defensa de llança i escut³. Això es refereix al fet que el poble es trobava voltat d'una muralla amb torres en sortint. Aquestes molt probablement comptarien amb dos cossos d'altura i se situaven principalment en el front de llevant, on se n'alçaven cinc, comptant l'actual Baluard de la Pólvora o *de Santiago*. En la part de ponent s'ha documentat un gran mur en cremallera i la torre *de Santa Lucía*, que posteriorment formaria part de la tenalla renaixentista. En els llenços de muralla entre torres, així com el gran mur corregut que es va ajustant a l'orografia de la vessant oest del turó, s'ha documentat un potent sistema constructiu compost per dues estructures de tapial de calç i un farciment de terra, que conformen un mur d'una grossària d'entorn de 2,5 metres, amb una altura ara com ara desconeguda, però que superaria els 5 metres.

En època baixmedieval no es pot confirmar que la porta d'accés a la

---

2 GARCÍA, A. i PRADOS F., (2021): "Un santuario fenicio en el castillo de Guardamar", en PARRÉS, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*.

3 ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS (AGS); Guerra Antigua, Leg. 191, fol. 202.

vila se situara exactament on es representa gràficament en els croquis realitzats en el segle XVIII, és a dir en la façana nord del perímetre defensiu. Aquesta falta d'informació es pot ampliar també a la zona sud de la vila, on es trobaria el castell. Tenim poques dades que concloguen com podrien ser les construccions prèvies al que posterior s'ha denominat com a caserna de cavalleria. Les restes arqueològiques no ens permeten conèixer la planta completa de l'edifici. Caldria pensar que ja en època baixmedieval aquesta havia de ser la millor zona per a defensar-se en el cas que un atac superara el perímetre emmurallat de la vila. Si ens fixem en altres exemples pròxims, com el castell de Lorca, podríem llançar la hipòtesi que en aquesta àrea es construïra una torre de l'homenatge o una fortificació delimitada pel pendent de la muntanya per tres dels seus costats i un fossat al davant. Aquesta és una mera idea que haurà de ser corroborada amb noves troballes arqueològiques o una nova relectura de les restes excavades en els anys 80 i 90 del segle XX. El que sí que podem confirmar és que les construccions preexistents es van convertir en un edifici fortificat disposat entorn a un pati d'armes tal com dibuixa Leandro de Badarán en 1797.

El sistema defensiu descrit no degué ser prou robust per a repel·lir les possibles envestides de l'enemic, com queda patent en en les reclamacions que es van realitzar al llarg de la primera meitat del segle XIV i que van ser elevades al rei Jaume II⁴. Tal com auguraven els informes que es conserven sobre les mancances defensives d'una vila que no tenia una gran protecció natural, aquest cercol defensiu hagué de patir multitud de desperfectes producte dels diferents setges i atacs com el de Ridwan en 1331 i el de Pere I en 1359. Pel que hem de concloure que el segle XIV va ser l'etapa més nefasta per a la fortificació de Guardamar a causa del gran nombre de conflictes bèl·lics. Aquesta idea va quedar reforçada amb la troballa en les excavacions dutes a terme en el 2019 d'unes restes òssies humanes, pertanyents a un home de mitjana edat que va morir de manera violenta, i en el qual s'han reconegut multitud de ferides per cops i d'arma blanca, diverses de les quals ja podrien haver provocat la seua mort. El tractament post mortem d'aquest cadàver no coincideix amb cap ritual, només hi ha l'evidència que va ser llançat a una fossa pròxima a la muralla. Les datacions absolutes per Carboni 14 ofereixen

---

4 CABEZUELO, J. V., (2021): "La villa de Guardamar en la primera mitad del siglo XIV. De la guerra a la Guerra", en PARRES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, p. 190.

una forqueta cronològica entre els anys 1360 i 1390, la qual cosa és coincident amb aquest convuls període, principalment amb la Guerra dels Peres⁵.

El sentiment d'indefensió que es va generar en la vila de Guardamar i el mal estat de la seua fortificació va propiciar la reconstrucció de les muralles. Això també es veuria corroborat per les intervencions arqueològiques dutes a terme en 2019, en la memòria de les quals es documenten reconstruccions parcials de la muralla de ponent datades en el segle XV.

Per a finalitzar la contextualització d'aquesta primera fase constructiva, cal concloure que no es pot confirmar la data exacta de l'inici de la construcció, però s'entén que s'emprendria en l'últim quart del segle XIII i es prolongaria fins a un moment indeterminat de la primera meitat del segle XIV, en el qual s'alçaria la torre de *Santa Lucía*. Aquest fet es confirma ja que el seu tapial conté material ceràmic d'eixa centúria, segons les dades extretes de la memòria científica de la intervenció realitzada en aquesta torre en 2022. Per la qual cosa l'arqueologia i les fonts documentals ens suggereixen que l'inici de la construcció es remuntaria a una data indeterminada que pressuposem prèvia a 1271, si prenem el privilegi d'Alfons X, rei de Castella, com a únic document que reconega l'existència de la vila i les seues defenses. El que sí que podem confirmar és que ja en 1304 el rei Jaume II aprova inversió de 3.000 sous per a reparació del castell i les muralles de Guardamar, fet que confirmaria la seua existència, sinó total, almenys parcial⁶.

De la segona fase constructiva tenim més informació documental publicada, però fins i tot hui podem aportar alguna novetat que permeta contextualitzar la transformació de la vila emmurallada i del castell de Guardamar. Com és ben sabut, la generalització de les armes de foc i el desenvolupament de l'artilleria van demanar l'actualització de les fortaleses i, en general, dels sistemes defensius en tota Europa. El segle XVI i XVII és un període de gran producció de tractats i projecte militars en les quals es recolzaven aquestes intervencions. A mitjan segle XVI l'arquitecte italià Michele Sanmicheli va desenvolupar construccions defensives com el baluard, així com les tècniques

---

5 LÓPEZ, E., AMORÓS, J., BUSQUIER, J. D. (2021): "El Castell de Guardamar del Segura. Proyectos de intervención y nuevas estrategias de gestión patrimonial", en PARRES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, p. 39.

6 CABEZUELO, J. V., (2021): "La villa de Guardamar en la primera mitad del siglo XIV. De la guerra a la Guerra", en PARRES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, p.190.

de terraplenament i atalussat. A més, altres arquitectes van plantejar la necessitat de redissenyar les construccions antigues per tal de poder absorbir els impactes generats per la cada vegada més destructiva artilleria, creant sobretot solucions per a albergar canons per a la defensa de les fortaleses.

En aquest ambient de canvi apareixen, en els diferents estats europeus, escoles dedicades a l'estudi per al perfeccionament d'aquestes innovacions arquitectòniques. La monarquia hispànica tindrà com a referents a l'enginyer militar Pedro Luis Escrivá i al capità Cristóbal Rojas, els quals, amb els seus tractats, van formular els principis de la fortificació abaluartada en la Península Ibèrica i a les Illes Balears⁷.

Les primeres dades sobre les actuacions que afectarien a Guardamar es remunten a l'any 1555. Eixa és la data de la visita del virrei Bernardino de Cárdenas, duc de Maqueda, a les defenses costaneres del regne de València, per part tal com afirma el cronista Onofre Ezquerdo⁸. Després de la visita, Cárdenas va plantejar la necessitat de construir el castell de Santa Pola (que costejarà de la seua pròpia butxaca) i de reformar les defenses de Guardamar. Aquest fet sol degué afectar una de les torres, segurament es va reformar la torre de l'angle nord-est, ja que, en construir ací una terrassa per a situar artilleria, es podia cobrir un possible desembarcament des del riu Segura. Això seria el germen del que hui coneixem com a Baluard de *Santiago* o de la Pólvara.

En aquest context també es plantejarà la urgent reformulació del conjunt de les defenses costaneres del Regne de València, en la qual es van emprar diferents enginyers militars, d'entre els quals serà Giovanni Battista Calvi qui realitze una primera anàlisi cap a 1560. En aquest moment ha de documentar-se l'inici de la transformació renaixentista que va patir la fortificació de Guardamar i que ja havia iniciat del duc de Maqueda⁹.

Potser és la figura de Giovanni Battista Antonelli Il Vecchio la que més notorietat se li haja atorgat en aquest assumpte de la transformació defensiva

---

7 COBOS-GUERRA, F., (2004): "La Formulación de los principios de la fortificación abaluartada en el siglo XVI. De la Apología de Escrivá (1538) al tratado de Rojas (1598)", en SILVA SUÁREZ, M. (coord.), *El Renacimiento*, pp. 401-438.

8 EZQUERDO, O., (2001): *Nobiliario Valenciano*, València, Biblioteca Valenciana.

9 ARCIENAGA, L., (1999): "Defensas "a la antigua y a la moderna" en el Reino de Valencia durante el siglo XVI", *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII, Historia del Arte (12).

de Guardamar i en general del Regne. Va ser aquest enginyer d'origen italià el que en 1575 va recórrer tota la costa valenciana al costat de Vespasiano Gonzaga, arquitecte militar i home de confiança del rei Felip II. De tots dos es conserva documentació escrita. En el cas de Antonelli, en el seu *Memorial de la fortificació i prevenció del Reyno de Valencia fet per manat de S.M.*, poc aporta sobre la reforma de Guardamar, tan sols un escair: ««Guardamar. Rey, reino y ellos. 24 mosquetes. Acabar de fortificar a Guardamar»¹⁰. Potser una vegada observades les obres iniciades en 1555 concloïa que havia d'ampliar-se la tècnica a baluardament a la resta del complex defensiu, però poc més que una mera suposició es pot traure sobre aquest tema. Ara com ara no coneixem documentació més explícita que ens indique el detall del projecte de fortificació que finalment es va dur a terme: haurà de ser l'arqueologia la que llance una mica més de llum en aquest tema. Més eloqüent és Vespasiano Gonzaga ja que escriu en el seu informe que poc s'ha de fer a Guardamar ja que es trobava prop d'Oriola i per tant més ben defensada. També confirma que la construcció defensiva està antiquada, a excepció d'una plataforma per a l'artilleria, fent referència a la ja nomenada reforma del virrei Bernardino de Cárdenas¹¹. El que queda clar és la poca importància que se li atorga a la renovació de les defenses, encara que això no va ser obstacle per a emprendre la renovació completa del cercol defensiu. Al ja construït se li va sumar el talussament de les muralles, així com l'eliminació o reconversió d'algunes de les torres medievals en noves plataformes d'artilleria. Aquest seria presumiblement el cas d'última torre de la muralla de llevant convertida en el baluard de *San Antonio*, dibuixat en el segle XVIII molt prop del castell. A més de la construcció en sortint d'una tenalla defensiva composta per dues torres, una d'elles composta per una torre baixmedieval reconvertida en baluard (Torre de *Santa Lucía*).

Aquesta gran reforma renaixentista queda documentada arqueològicament, així com unes reparacions amb morter d'algeps, maçoneria i blocs datades a la fi del segle XVI i principis del segle XVII, tal com evidencien les memòries arqueològiques presentades per l'empresa Alebus en 2019 i 2022.

---

10 INSTITUTO DE HISTORIA Y CULTURA MILITAR (IHCM). Memorial de fortificación, Leg. 141.

11 ARCHIVO GENERAL DE SIMANCAS (AGS); Guerra Antigua, Leg.79, fol. 103.

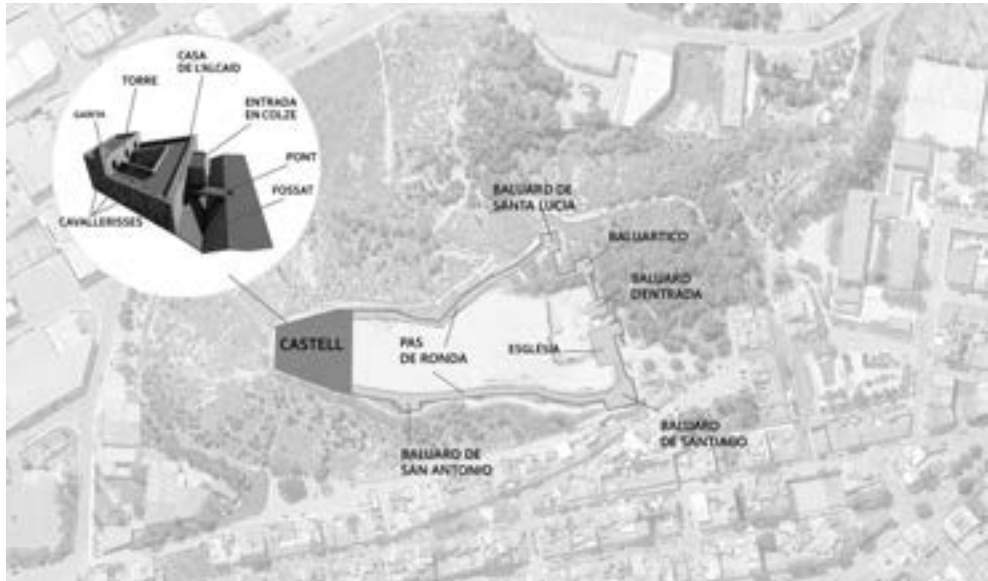

Fig. 1: Croquis explicatiu dels diferents elements de la fortificació de la vila i castell de Guardamar.

3. ESTAT DEL CASTELL A MITJAN DEL SEGLE XVIII

Després del que s'ha exposat cal dir que la sensació de ruïna del sistema defensiu és una constant al llarg del segle XVIII. En alguns casos aquesta ruïna és provocada pels atacs enemics, en uns altres per la desídia de les autoritats i dels propis habitants de la vila, tal com es dedueix de l'anàlisi de les fonts documentals.

Precisament aquesta centúria comença amb un altre conflicte bèl·lic que, de nou, degué posar a prova a les defenses de Guardamar. Ens referim al setge dut a terme el 23 d'agost de 1707 pels partidaris austracistes, en el context del control del sud del Regne de València durant la Guerra de Successió Espanyola¹². Tal com apareix en un text anònim escrit en francès, datat en el 1721 i consultat en l'Institut d'Història i cultura Militar, l'exèrcit anglès mancava d'artilleria i va usar escales molt curtes. A més, el terreny escarpat

12 PUIGSERVER, A. J. (2021): "Tiempo de transformaciones: Guardamar durante el siglo XVIII y los albores del XIX" en PARES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, pp. 321-322.

i esvarós no va afavorir l'atac. Cap al 1787 l'enginyer militar Pere de Navas va entrevistar el que va ser un dels comandants que van repel·lir aqueix atac, Vicente Claramunt, que amb 88 anys d'edat, li va recordar que l'exèrcit anglés va fer poc mal a les defenses amb les granades que llançaren. Però res sabem de l'estat de conservació de les muralles abans d'aquest atac, però entenem que les reformes empreses en el segle XVI degueren complir la seua comesa.

El que sí que podem confirmar és la penúria que patien les defenses ja avançat el segle XVIII, tal com descriu un enginyer anònim en 1721, que amb les seues pròpies paraules diu: «las murallas de la villa, de albañilería deficiente, viejas y mal asentadas, amenazan ruina por doquier»¹³. En concret afirma que no sols cal reparar els parapets de la vila, sinó que s'ha de restaurar el castell, que es troba pràcticament en ruïnes. Si a això sumem que el 15 d'octubre de 1746 va haver-hi un terratrémol i que es documenten freqüents successos de pluges torrencials com els de 1718 i 1724, el sistema defensiu i amb totes les seues construccions havien de trobar-se en un estat ruïnós al llarg de la segona meitat del segle XVIII. No obstant això, aquest és un segle de bonances en comparació a les negres èpoques passades quan atacs, setges i epidèmies van fer trontollar la pròpia existència de Guardamar. El millor exemple és la despesa que dedica la vila a la construcció de noves infraestructures civils i religioses com l'ermita de la Soledat (1709), les obres per al nou ajuntament (1735), la construcció d'una nova plaça-lлонja fora del recinte emmurallat (1750) i la construcció d'un pont de pedra sobre el riu Segura (1772).

En eixe context hem de situar les taxacions de les reformes dels mestres d'obres Josep i Tomás Puerto en 1742, i dels enginyers militars Carlos Desnaux en 1748 i 1749, i Carlos Beranguer en 1755. Aquests projectes venien a pal·liar, de forma urgent, el crític estat de conservació de la vila. Malgrat que l'amenaça del cors ja havia decaïgut per complet, Guardamar continuava sent una plaça forta i les autoritats havien de mantenir les fortificacions davant la possible intervenció en nous conflictes en els quals la monarquia hispànica es poguera veure implicada en el futur, com va ser la guerra del francès ja en el segle XIX. Per això entenem que recuperar Guardamar estaria dintre dels objectius del projecte de rehabilitació de les defenses costaneres. Reforçant

---

13 INSTITUTO DE HISTORIA Y CULTURA MILITAR (IHCM), Description et relation de Guardamar, 1721.

aquesta idea escriu Pere de Navas en la seua Descripció de la Costa Marítima que des d'aquesta Plaça d'Alacant s'estén fins a la de Cartagena¹⁴ en 1787:

«Explicada ya la situación local de esta fortificación, y demás que se ha manifestado, resta decir de la utilidad que pueda tener su conservación; y si los antiguos procuraron la defensa de este sitio, con mucha más razón se debe en el día conservar reparándola perfectamente por su ventajosa situación, y se acredita lo importante de este sitio por haberse mandado reedificar en tiempo del Sr Rey Dⁿ Jayme 1° en el que se le dio el nombre que hoy tiene de Guardamar en lugar de el de Longuntica que hantes tenía y respecto á la excelente Abahia que resguarda de Sta Pola parece precisa la reparación de sus Muros y edificios, y más q^{do} el Real Erario no tiene que costear su importe por la venta anual, que hay para este fin según ha explicado de modo que puesta en estado regular de defensa se le debe aumentar hasta el completo de 12 cañones de varios calibres, é igualmente 200 fusiles, y un Batallón de Infantería de Guarnición para tiempo de Guerra del que se podía dar refuerzo a las Torres inmediatas y su Gobernador Militar, como la como la Pólvora y demás pertrechos necesarios, y juntar Tropa con las citadas Milicias y vecindario pueden hacer una rigurosa defensa, y evitar desembarco en las inmediaciones».

No obstant això Pere de Navas confirma en el mateix text que Guardamar necessita: «varios reparos en la fortificación y edificios pues todo esta maltratado». Aquesta afirmació és posterior a les reformes descrites en les taxacions que presentem en aquest article, per la qual cosa cal sobreentendre que aquestes no es van dur a terme o que no van ser prou importants com per a mantindre correctament les muralles i el castell.

Un altre element que torna a confirmar la importància geoestratègica de la fortificació de Guardamar en l'espai comprés entre les dues grans places d'Alacant i Cartagena, és el mer fet que Leandro Badarán realitzara planta i alçat de la vila i castell de Guardamar en 1797. Aquest il·lustre enginyer i director brigadier d'enginyers va dur a terme multitud de projectes entre els que destaquen els realitzats al terme a València, a Xile i al castell de Santa

---

14 ARROYO, M., "Un ejemplo de descripción geográfica por intereses militares: el informe del ingeniero militar Pedro de Navas, 1787", *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. II, 382. 2002, Universidad de Barcelona.

Bàrbara d'Alacant. En el seu projecte sobre Guardamar dibuixa multitud de desperfectes, forats i escariments de la muralla. En el castell descriu multitud de despreniments, així com la ruïna parcial de diversos elements constructius¹⁵. La reparació d'aquest castell entre altres s'ha d'entendre com la preocupació de les autoritats davant un possible desembarcament de les tropes franceses, tal com havia ocorregut a Figueres o Sant Sebastià.

Quant a les dades arqueològiques que contextualitzen aquest moment, poc podem aportar ara com ara. En les diferents campanyes arqueològiques, en concret les empreses en el 2019, poc hi ha d'interés vinculat als sistemes constructius del segle XVIII. Tan sols s'han documentat bretxes de preparació i rebliment d'estructures anteriors per a regularitzar el terreny. El material ceràmic del registre arqueològic d'aquesta campanya tampoc és especialment significatiu. Això es deu al fet que les estructures més modernes o coetànies al terratrèmol de 1829 van quedar en superfície i és aquest el material més afectat per l'espoli per a la reconstrucció del poble nou, i són les unitats estratigràfiques més antigues les que van quedar sepultades, per la qual cosa ofereixen major informació.

Fig.2. Superposició del pla original de Badarán de 1797, sobre una ortofoto actual. Imatge Alebus S.L

15 INSTITUTO DE HISTORIA Y CULTURA MILITAR (IHCM), Plano Perfiles y vista exterior del Castillo de Guardamar, Leandro Badarán, 1797.

4. EL FINANÇAMENT DE LES OBRES DE LES MURALLES I DEL CASTELL DE GUARDAMAR DEL PRODUCTE DEL TERÇ DELME

Com hem vist en apartats anteriors, les inspeccions per a conèixer l'estat de les fortificacions de la costa mediterrània van ser una constant durant tota l'edat Moderna. Dins d'aquest context podem enquadrar l'expedient: *Castillo de Guardamar. Se reparan sus fortificaciones del producto el tercio y diezmo a cargo del obispo de Orihuela bajo convenio de 100 pesos anuales*. El seu origen es troba en l'ordre que el secretari de Guerra, duc de Montemar, va donar en 1737 als capitans generals perquè realitzaren un reconeixement de la costa. Com el nou capità general de València, el duc de Caylús, encara no havia pres possessió del seu nou destí, va ser el comandant general, Plácido Sagne, qui va encomanar la inspecció de les costes de València i Múrcia a l'enginyer Antonio Bodín i Bellet, advertint-li que emprara els enginyers i oficials d'artilleria que estimara necessaris¹⁶.

Desconeixem el contingut del informe de Bodín, però per la correspondència i l'expedient que va generar, degué posar-se en evidència el mal estat del castell i la seua falta d'obres de manteniment, a pesar que n'existia una font de finançament com era el terç delme. Per aquest motiu, Plácido Sagne va escriure el 15 de juliol de 1737 a Maximiliano Gastón de Langa, corregidor d'Oriola, perquè investigara quant importava aquesta renda del terç delme, la donació real que justificava el seu cobrament, a quant ascendia la despesa del culte diví i les despeses en les objeccions de la fortalesa, i qui l'administrava. La resposta va arribar diversos dies després, el 24 de juliol¹⁷:

«la renta del tercio diezmo será de unas 1000 libras al año más o menos, pero que toda ella no basta para subvenir lo que necesita la iglesia, porque su fábrica, en atención al crecido vecindario, se ha concluido hace pocos años, muy suntuoso y en correspondencia a su adorno, se ha hecho un retablo para el altar mayor de crecido coste y su dorado, que se está haciendo, es de mucho gasto...»

A més, amb la renda del terç delme s'estava també costejant la construcció de la nova església de Rojals –llavors barri de Guardamar–, per la qual cosa no

---

16 PRADELLES NADAL, J. (2004): "Reorganización militar de Valencia durante el reinado de Felipe V", en SERRANO, E. (ed.) *Felipe V y su tiempo*, Congreso Internacional, pp. 293-320, Zaragoza. p. 319.

17 AGS, SGU, L-3608-2-2.

sobraven diners d'aquesta renda, sinó al contrari, en faltava. També informava que el terç delme era administrat pel fabriquer i una junta composta per diversos veïns i presidida pel rector de la parròquia. Només s'havien reparat les muralles en cas d'extrema necessitat, fins al punt que durant el govern de l'intendent Rodrigo Caballero només s'havien reparat una vegada.¹⁸

En aquesta carta, informava també sobre la justificació del cobrament del terç delme. En 1281 el rei Alfons X va cedir el terç-delme que pertanyia al rei a la ciutat d'Oriola i el seu terme per a la construcció i fàbrica de les esglésies parroquials d'aquesta ciutat i de les universitats i llocs del seu terme, a saber: Callosa, Almoradí, Guardamar i Catral. Posteriorment, en 1460 Joan II d'Aragó va atorgar facultat a Guardamar perquè del que sobrara del terç delme una vegada pagats el salari del sagristà i despeses ordinàries de l'església, es destinara a la reparació de les muralles. Així doncs, des d'aquest moment, del terç delme s'havien de costejar les despeses de l'església i de les muralles, i la seua administració corresponia a una junta parroquial.¹⁹

Després de l'informe del corregidor d'Oriola, tant el secretari d'Estat i Despatx de la Guerra, duc de Montemar, com el secretari del Despatx d'Estat, Sebastián de la Quadra, van considerar que la vila de Guardamar no atenia les necessitats de reparació de les muralles, i que gastava tot el producte del terç delme en la nova església, no sols en la seua construcció, sinó també en altres elements que encara quedaven per realitzar, com l'altar major o la pica baptismal, que consideraven menys importants. La solució que es va proposar va ser acordar amb el bisbe d'Oriola una quantitat fixa per a les obres del castell, involucrant al propi monarca perquè es posara en contacte amb el prelat. D'altra banda, es va manar al corregidor oriolà que prenguera els comptes als administradors anteriors del terç delme i que es cobraren els saldos que es devien; i insistint que el terç delme no s'aplicara a «retablos magníficos ni sumptuosos», sinó només a les obres que foren realment necessàries.

---

18 Rodrigo Caballero fue intendente entre 1711 y 1718, precisamente después de la guerra de Sucesión. <https://dbe.rah.es/biografias/45606/rodrigo-caballero-illanes>

19 En l'Arxiu Municipal d'Oriola es conserven els llibres d'actes de les juntes de parròquia, anomenats llibres de fàbrica, del s. XVII; i en Arxiu Històric Municipal de Guardamar un del s. XVIII. Aquests llibres són bàsics per a conèixer les obres que es van realitzar en aquests segles a l'església, castell i muralles de Guardamar.

El bisbe es va mostrar molt poc inclinat a cedir diners per a les obres del castell al·legant que tot el que es recaptava del terç delme era necessari per a l'església de Guardamar, ja que a més d'això requeria d'altres objeccions i ornaments, encara que finalment va accedir a aportar una quantitat anual de 100 pesos. Però les autoritats no van admetre aquesta proposta perquè consideraven que aquesta quantitat era molt inferior al que es recaptava, que podia arribar a més de 1400 pesos, encara que quedaven reduïdes a uns 660 pesos després de descomptar les càrregues.

Mentre es continuava amb aquesta negociació, es va demanar comptes als fabricuers per a conèixer realment el que es recaptava i gastava, i es va encomanar als obrers d'Alacant José i Tomás Puerto una primera valoració de les obres que eren necessàries realitzar en les muralles i al castell en 1742, de la qual parlarem més endavant, i que van ser taxades en 1110 lliures.

Les negociacions amb el bisbe es van anar allargant fins a agost de 1744, quan la negativa acèrrima del prelat de no concedir més de 100 pesos anuals, van obligar al monarca i al marquès d'Ancorada a acceptar aquesta quantitat, a pesar que la consideraven escassa, per a acabar amb aquest «llarg i enutjós negoci», que recordem, s'havia iniciat en 1737. L'acord al qual es va arribar establia:

«se consignent 100 libras todos los años del producto del tercio diezmo de la villa de Guardamar para reparación de su castillo, armas y municiones sin incluir en esta cantidad el gasto de Aniversario real anual, ni el sueldo del alcaide, satisfaciéndose desde luego el coste de 80 fusiles (que deben ser 100 con sus bayonetas por componerse de este número la compañía de dotación formada para la guardia y defensa de aquel castillo)²⁰».

Malgrat aquest acord, va haver-hi molts problemes per a cobrar aquesta quantitat i sufragar les despeses de les reparacions en les muralles i al castell, com va ocórrer en 1748, quan es van reparar diversos danys que havia ocasionat el terratrèmol de 1746. També en 1755 havien d'arreglar-se uns desperfectes ocasionats per les pluges de l'any anterior que van ser pressupostats en 20.741 reals, però com que només n'hi havia disponibles 9.035, es va intentar que el bisbe avançara l'aportat pel terç delme, a la qual cosa el prelat es va negar perquè s'havien de realitzar obres urgents a l'església, per «la ruina que

---

20 AGS, SGU, Leg. 3608-6-4-1.

amenaza su torre y que ha sido preciso dar la orden de desmontarla a fin de que no caiga sobre la iglesia y la destroce al todo». A més, s'havia de reparar la cúpula de mitja taronja per estar podrida tota la fusta i pavimentar l'església de rajola, a més d'acabar les obres de la ja esmentada església de Rojals.

Tot aquest lligall ens dona una idea de la importància del castell i muralles de Guardamar, que va arribar a involucrar als secretaris de Guerra, d'Estat i d'Hisenda de mitjan s. XVIII. Entre tota la documentació que es va generar, destaquen les relacions d'obres que es van realitzar en els anys 1742, 1748, 1749 i 1755, que tractarem a continuació, i que ens permet aproximar-nos a com eren aqueixos elements defensius dels quals no queda rastre actualment.

Fig 3. Imatge captada per Francisco Mira a principis del segle XX, on apareixen les restes de la tenalla renaixentista.

5. «RELACIÓ DE LES OBJECCIONS QUE NECESSITA EL CASTELL I RECINTE DE LA VILA DE GUARDAMAR»

Una vegada establert la manera del finançament, les autoritats militars podien realitzar les obres necessàries al castell i muralles. En aquest lligall

apareixen fins a quatre relacions d'obres: la primera dels obrers d'Alacant José i Tomás Puerto en 1742; dos de l'enginyer militar Carlos Desnaux²¹, datades en els anys 1748 i 1749; i una última d'un altre enginyer Carlos Beranguer i Clavia²² de 1755. Aquestes relacions contenen informació molt detallada de les reformes, mesures i característiques tècniques de les intervencions. Veurem resumidament en què van consistir aquestes millores.

5. 1. Informe dels obrers d'Alacant de 1742

Els obrers d'Alacant José i Tomás Puerto van rebre l'encàrrec del justícia de Guardamar i del governador d'Oriola, per a complir l'ordre del secretari del Despatx Universal, Guerra i Marina José del Campillo d'inspeccionar el castell i muralles de Guardamar, perquè es necessitava conèixer exactament les obres que era necessari realitzar i el seu import.

Les habitacions i obres que apareixen en aquesta relació són: l'homenatge o casa gran del castell, en la qual calia arrancar tots els *trespoles* (sic) i fer-los de nou; la sala gran amb la seua ximenera; un terrat, en el qual s'havia de derrocar la garita existent i fer un campanar per a la campana del sentinella; enlluir els llenços que miren a la plaça del castell i registrar totes les canonades que condueixen l'aigua a les cisternes del castell. També necessitaven reparació el quarto que estava enfront de la sala gran; les quadres on s'allotjaven les cavalleries; la volta que estava a mà esquerra en l'angle de la plaça del castell, l'entrada al castell, així com netejar el fossat i fer un pont per a entrar en aquest recinte, a més de registrar tot el parapet i formar un albelló o embornal d'aquest fossat.

Quant a les obres en les muralles, aquesta relació és interessant perquè apareixen els noms de les torres, desconegudes fins ara. Així se cita al baluard

---

21 Carlos Desnaux fou un enginyer militar d'origen francès. Va estar a Cartagena d'Índies on va resistir l'atac de l'almirall anglès Vernon. De tornada a la península, en 1746 va traçar el plànol de la plaça de Calp per a la construcció d'un recinte emmurallat en els seus ravals, en 1747 realitzava a Peníscola el polvorí i en 1749 un plànol de la Llonja de la Seda de València. En 1751 seguia destinat com a enginyer director a la ciutat de València. <https://dbe.rah.es/biografias/52773/carlos-desnaux-souvillars-de>.

22 Carlos Beranguer (1698-1756) fou enginyer militar i va participar en la millora de les fortificacions del regne de València, Catalunya i les Illes Balears. Va col·laborar amb Estaban Panon en les obres de reforç de les defenses de València. Destaquen les obres que va realitzar a Alacant i Peníscola. <https://dbe.rah.es/biografias/52759/carlos-de-beranguer-y-clavia>.

de *Santiago*, «donde está la artillería», i que necessitava que es realitzara per la part interior un ampit en la rampa per a poder-hi pujar l'artilleria, realitzar diferents reparacions en la barbata, mudar el recanvi de la pólvora perquè deixara lliure el trànsit a la muralla i formar una esplanada de pedra picada amb pedra d'Alacant. En les muralles, es distingia la que mira a llevant i la que mira a ponent, i en totes calia fer algun tipus d'obra. Així, en la de ponent, s'havia de reedificar tota la muralla i enlluir la pedra des de la porta de la vila fins al castell, incloent les tres cares del *baluartico* (sic) i torre de *Santa Lucía*. En la muralla que mirava a llevant, des del castell fins al baluard de *San Antonio* calia compondre la cortina de muralla i fer alguns peus; així com en el tram que anava des del baluard de *San Antonio* fins al de *Santiago*, incloent tota la circumval·lació d'aquest baluard, on calia realitzar alguns repeus per la part exterior, i enlluir tota la cortina d'aquesta muralla i baluard. Totes les obres van ser taxades en 1110 lliures.

5. 2. Objecions que s'han executat l'any 1748

L'any 1748 es van realitzar una sèrie d'obres per a reparar els desperfectes ocasionats en les muralles i el castell pel terratrémol del 15 d'octubre de 1746. Estan signades per l'enginyer Carlos Desnaux el 12 d'abril de 1749, encara que van ser realitzades per Bernardo Bajoca, a favor del qual es van acabar rematant les obres.

Les obres realitzades van ser: omplir diversos descarnats en el llenç de la muralla que estava entre la torre i la bretxa del castell, fer de nou l'ampit (*parapetillo*) i el pis del camí de ronda i, en la muralla que mirava a ponent, tancar una bretxa ocasionada pel terratrémol, que mesurava nou toeses de llarg –uns 18 metres– i tres de gruix –uns 6 metres.

En les casernes del castell s'havia procedit a renovar les teulades i cobertes per tal d'acabar amb la infinitat de goteres que inutilitzaven l'edifici, així com els *trespoles* (sic) dels seus terrats i a restablir un tros de coberta que s'havia afonat a causa del terratrémol abans mencionat. També s'havien realitzat de nou els conductes que introduïen l'aigua en l'aljub. En la torre del castell s'havia reedificat tot el pis de l'habitació, que s'havia afonat, a més del terrat i les escales i s'havia construït una garita per a acollir als sentinelles en els dies de fred. Totes aquestes obres van costar 6.200 reals.

5. 3. Obres al castell en 1749

L'endemà passat que Carlos Desnaux signara la relació anterior, és a dir el 14 d'abril de 1749, aquest mateix enginyer va realitzar un nou informe sobre les obres que restaven per fer en les muralles de la vila de Guardamar i el seu castell. La importància d'aquest document radica en el nivell de detall amb el qual descriu les obres a realitzar, ja que descriu elements defensius i peces dels quals poc sabem fins ara.

Encara que la majoria de les obres a fer en les muralles i torres consistien en arreglar descarnats en els llenços i enlluir, apareixen altres actuacions més concretes. Així, en el llenç de muralla al costat esquerre de la porta, en el tram que anava des de la torre de la fàbrica fins a la porta de la vila, era necessari recompondre els parapets i el camí de ronda; i en l'escala de la muralla per on es pujava a aquesta torre, arreglar les seues graderies i fer-li una barana d'algeps i reixes, i tancar amb una porta de barres i contrabarres, cadenat i gorrer forrellat i clau. La cortina del costat dret, entre la porta de la vila i el baluard, tenia descarnades les juntes i calia emplenar-les i enlluir-les de morter. Al baluard se li havia de posar una porta de *polleguera* (sic), cadenat i gorrer, «los montantes de biga entera y las barras de colaña y, por no permitirlo la capacidad del terreno pues está situada dicha puerta en un callejoncito echo entre la iglesia y una casa del vecindario», havia de fer-se aquesta porta amb un ample de dos peus i nou polzades.

Al castell també es requerien reparacions de maçoneria en diversos trams: en la escarpa del costat dret del pont; i també en el costat esquerre i en el mur que formava l'entrada i claraboia del castell, a més de terraplenar una caverna que existia en eixe costat. De la porta del castell calia recompondre la fusta i els ferratges; arrebossar i enlluir de morter les parets que donaven al pati i posar tapadores o finestres als aljubs.

També les cavallerisses estaven necessitades d'algunes intervencions. En la que mirava al nord calia fer un peu de maçoneria en la paret mitgera a l'escala i que quedara arrebossat; i un altre peu entre la porta i l'arc, així com arreglar els pesebres i els descarnats. En la cavallerissa de ponent era necessari reparar també els pesebres i posar una porta nova. La cavallerissa de llevant només requeria arreglar diversos forats i descarnats; igual que la situada al migdia, que es trobava davall de la torre (*macho*), a la qual calia posar una porta nova.

En la torre era necessari realitzar diverses intervencions. Calia fer diverses portes: una al peu de l'escala que donava accés a l'habitació; una altra per a eixir als terrats de les cavallerisses; i una tercera en l'entrada de l'habitació. En aquesta primera habitació, que era on estava la cuina, s'havia d'obrir una finestra, huit frontisses i dos passadors de ferro; enlluir les parets; i arreglar l'armadura de la campana de la cuina. En una altra habitació -que mirava al migdia- calia obrir una finestra i posar-li una porta, així com fer també portes a l'armari de rebost que hi havia, amb forrellat i clau, i enlluir i tapar alguns forats; igual que a l'habitació que mirava al pati, on també era necessari obrir una porta i una finestra, totes dues amb els seus forrellats i claus.

L'escala per on es pujava a l'habitació de l'alcaid i els terrats de les cavallerisses es devia massissar i enlluir, i construir, al seu remat, dues parts de rajola de tres quarts per l'extrem, on s'havia de posar una porta «que vaya a morir sobre el trespol de los terrados, que se le han de poner tres bigas de a diez y ocho palmos y hacerle dos bovedillas de yeso y raxa». En aquesta remat o coberta calia posar una porta per a eixir del terrat; i arreglar la maçoneria en la claraboia del terrat que dona llum a l'entrada del castell. A la sala del castell o habitació del alcaid calia posar una porta amb forrellat i clau, i obrir dues finestres, una que mirara al pati, i una altra al fossat. S'indica en aquesta relació, que hi havia una altra habitació «més endins» amb una finestra que dona al pati a la qual s'ha de compondre i fer-li balustrada.

Finalment, aconsella que, per a conservar els camins coberts, perquè els veïns hi tiraven deixalles, convindria fer tres portes fortes en les seues entrades, amb tancat amb clau gorrer, forrellat i clau.

Aquestes obres van ser pressupostades per 9.284 reals i 4 maravedisos de billó. No sabem si es van arribar a realitzar, per la falta de fons com ja hem vist anteriorment, però almenys ens permeten conèixer alguns elements arquitectònics del castell.

5. 4. Obres en 1755

La següent relació ve signada per Carlos Beranger el 28 de maig de 1755, i correspon a les obres i objeccions causades per les abundants pluges de l'hivern anterior de 1754. Les pluges van provocar l'afonament de la torrassa quadrada que franquejava per la part de la mar la muralla de la vila, per la qual cosa calia desmuntar les

enderrocs, buscar els seus fonaments i reedificar-la. S'havia derruït també un tros de la muralla que mirava a terra, per la qual cosa calia reedificar-la i fer el camí de ronda damunt seu. Al castell, moltes de les seues parts també havien patit danys per les pluges, i necessitaven reforçar-se amb bigues, revoltos nous i formigó, intervencions necessàries també en la segona cavallerissa de l'entrada a mà dreta i en la cavallerissa de l'entrada a mà esquerra. També requerien la instal·lació de bigues noves i revoltos en diverses cobertes del castell, com eren: en l'escala que pujava al terrat, en la del corredor de la cuina; a les habitacions de la torre i en la seua cuina; i en l'últim quarto d'aquesta habitació.

6. IDENTIFICACIÓ ELEMENTS DESCRITS PELS MESTRES D'OBRES

6. 1. Sistema defensiu de la vila

Fossat: es troba al capdavant de la façana nord de la vila. S'ha documentat arqueològicament en l'entrada de la vila.

Baluard de *Santiago*: aquesta és la construcció que va sobreviure al terratrèmol de 1829. És un cub en sortint que servia de terrassa per a l'artilleria que cobria la desembocadura del riu Segura. És una torre medieval desmoxada i reforçada. En el nou art de fortificar iniciat en el segle XVI és imprescindible construir blancs menys destacats. A més, havien de ser més baixos per a tenir millor angle de tir i rebre millor l'impacte artiller. D'aquesta manera es podrien defensar millor de l'amenaça del turc.

Baluard de *San Antonio*: l'altra torre medieval de llevant que es va reutilitzar com a baluard per a l'artilleria. Seria el més pròxim al castell.

Entrada vila: la vila comptava amb una única entrada i es trobava en el flanc nord al costat de l'església. Una torre flanquejava a la de l'església conformant una entrada acastellada.

Torre església: aquesta gran construcció sobresortia de la línia de la muralla i servia per a la defensa de l'entrada a la vila. Part del perfil ha estat documentat en les excavacions del 2018-19.

***Baluartico*:** els mestres d'obres els descriuen com un baluard de menor grandària que el de *Santiago*, descrit com la peça de la tenalla més pròxima

a la porta.

Torre de Santa Lucía: aquest és l'altre cub que formava parella amb el *baluartico* per a conformar la tenalla renaixentista. Com han confirmat les excavacions i restauració del 2022, aquesta torre té un nucli medieval.

Cortina: es refereix al mur que uneix cadascun dels elements defensius que sobreixen de la línia de la muralla. Els mestres d'obres proposen la reparació de molts d'aquests murs, a causa del seu mal estat de conservació. Són trams que tenen forta inclinació, en la part baixa de les muralles i torres per a reforçar-les, eliminar angles morts, provocar el rebot dels projectils i dificultar l'assalt amb escales i màquines de guerra. Aquesta manera constructiva es va introduir en les defenses de Guardamar en el segle XVI.

Pas de Ronda: és el passadís o adarb situat sobre la muralla i que serveix per a defensar la vila i el castell. També afavoreix la interconnexió dels diferents elements defensius. En les taxacions es planteja la reparació dels ampits dels passos de ronda, així com la construcció de nous accessos a aquests passos.

6. 2. Sistema defensiu del castell (caserna de cavalleria)

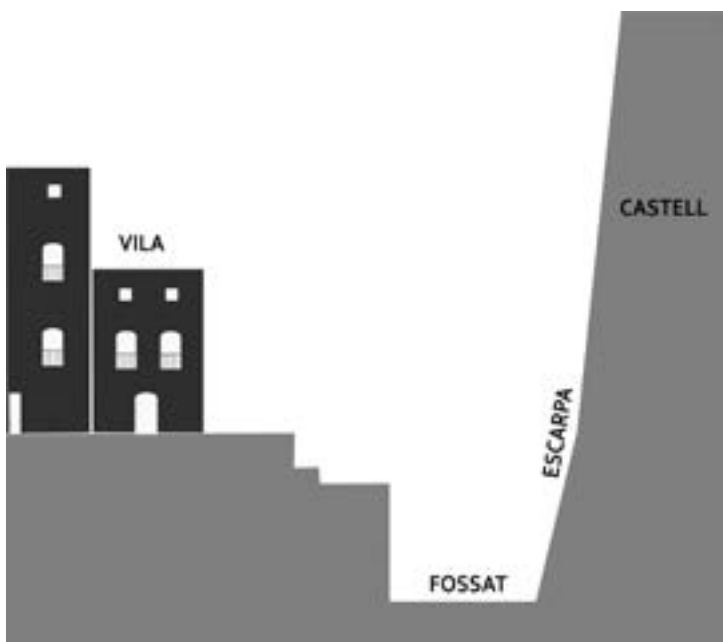

Fig.4 Croquis-esquema amb els elements que compondrien el sistema defensiu avançat del castell

Camí cobert: aquesta és una construcció que apareix amb l'ús bèl·lic de la pólvora i d'armes de foc com els fusells o les granades de vidre. És un escaló o banquetta prèvia al fossat, des d'on les guarnicions podien fer foc per a protegir el castell. Era la primera línia de defensa del castell. En aquests documents es planteja tancar l'accés a aquest espai perquè la població no pogués tirar al fossat escombraries i ensers.

Fossat: s'iniciava a continuació del camí cobert descrit abans. Aquest fossat es documenta en les excavacions del 2019, i mancant una anàlisi en profunditat, cal pensar que el seu origen es remuntarà a la fi del segle XIII o principis del segle XIV.

Escarpa: aquesta és la part exterior del mur del castell, construït just a continuació del fossat i amb una certa inclinació. D'aquesta es conserva hui dia tan sols l'arrencada. En les taxacions presentades per un dels enginyers es deia que l'escarpa tenia trencaments que havien de reparar-se.

Pont: per a salvar el fossat existia un pont del qual no tenim moltes dades. Podria ser una construcció de fusta fàcil d'eliminar en cas d'atac i dificultar així l'accés al castell.

Entrada: es descriu com una espècie de torre que sobresortia del castell i que albergava una entrada en colze que dificultava l'accés a l'enemic. És possible que des del pis superior del castell es poguera atacar a aquells que entraren en aquest espai una vegada salvat el fossat.

Cavallerisses: una vegada dins del castell s'accedia al pati d'armes, situat en el centre o la dreta a les tres cavallerisses albergades en la planta baixa del castell. Badarán dibuixa els pessebres i en algun cas el seu estat ruïnós.

Sala del castell o habitació de l'alcaid: es trobava sobre l'entrada, ocupant la primera planta de la zona sud del castell. Tenia finestres que donaven a la vila i al pati d'armes. Ací vivia el alcaid amb la seua família.

Cuina: Es trobava en la planta baixa del flanc del castell que donava a la mar. Badarán la dibuixa com una gran llar per a cuinar. També apareix descrita una cuina en la torre, que segurament s'usava per tal que els sentinelles no hagueren d'abandonar l'edifici per als seus àpats.

Matxo (torre) del Homenatge i casa gran del castell: en nomenclatura usada en l'arquitectura militar medieval i renaixentista, *matxo* és sinònim de torre de l'homenatge. D'això podem deduir que la vessant sud de l'edifici seria la

més alta i inexpugnable. Això explica que la planta baixa continga uns pilars i un sostre alt i voltat, per a així aconseguir major altura en aquesta part del castell.

El terme també pot fer referència al fet que aquestes siguen les restes d'una torre de l'homenatge d'origen baixmedieval reutilitzada en època moderna, però això és una mera suposició. El que sí que és segur és que aquesta era la construcció principal de l'edifici, amb finestres al pati d'armes i accés a les terrasses de les cavallerisses i la cuina a manera de pas de ronda en el propi castell. I les peces de la primera planta havien de ser les denominades com la casa gran del castell. La terrassa de la torre seria el millor lloc de vigilància de tota la fortalesa, on sempre hi hauria un sentinella apostat.

Garita: els mestres constructors parlen d'una garita situada en la part més alta és a dir a la terrassa del mascle. Serviria per a aixoplugar de les inclemències climatològiques als sentinelles del castell. Existeixen diversos exemples de garites volades en els angles més elevats dels castells, però el paral·lelisme més pròxim seria el del Castell de Santa Bàrbara en la muntanya Benacantil (Alacant).

Aljubs o cisternes: d'aquestes construccions que es trobaven al pati d'armes si queden restes arqueològiques. Gràcies a aquests grans contenidors es podia proveir d'aigua als defensors del castell durant setmanes.

Pati d'armes: Espai obert comunicat amb totes les estades de la planta baixa del castell, és a dir entrada, cavallerisses i cuina. Aquest és un espai obligat per a qualsevol fortalesa perquè servia per a organitzar l'aquartermament i servia com a espai de recepció.

BIBLIOGRAFIA

- ARCIENAGA, L., (1999): "*Defensas "a la antigua y a la moderna" en el Reino de València durante el siglo XVI*", en *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII, Historia del Arte (12).
- ARROYO, M., "*Un ejemplo de descripción geográfica por intereses militares: el informe del ingeniero militar Pedro de Navas, 1787*", *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. II, 382. Universidad de Barcelona, 2002.
- BERNABÉ GIL, D., "*Visitas de inspección municipal por oficiales de la Gobernación foral de Orihuela*", *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 36, 2018, pp. 44-83.

- CABEZUELO, J., V., (2021): “La villa de Guardamar en la primera mitad del siglo XIV. De la guerra a la Guerra”, en PARRES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*.
- CAMARA, MUÑOZ. A., “Con disegno dato da Vespasiano Gonzaga. La memoria de los nobles constructores de fortalezas en el Renacimiento”, *Cuadernos de Historia Moderna*, vol. 44, 2, Ediciones Complutense, 2019.
- COBOS-GUERRA, F., (2004): “La Formulación de los principios de la fortificación abaluartada en el siglo XVI. De la Apología de Escrivá (1538) al tratado de Rojas (1598)”, en *El Renacimiento*, SILVA SUÁREZ, M. (coord.), pp. 401-438.
- EZQUERDO, O., (2001): *Nobiliario Valenciano*, Biblioteca Valenciana, València.
- GARCÍA, A.; PRADOS F., (2021): “Un santuario fenicio en el castillo de Guardamar”, en PARRES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, Ajuntament de Guardamar del Segura, Guardamar.
- GASPARINI, G., (2007): “*Los Antonelli. Arquitectos al servicio de la corona española en España, África y América (1559-1649)*”, Editorial Arte, Caracas.
- LÓPEZ, E., AMORÓS, J.; BUSQUIER, J., D., (2021): “El Castell de Guardamar del Segura. Proyectos de intervención y nuevas estrategias de gestión patrimonial”, en PARRES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, Ajuntament de Guardamar del Segura, Guardamar, p. 39.
- PARRES MORENO, F. J. (2019): “*El Castell de Guardamar. Un exemple de recuperació del patrimoni destruït*”, en BORJAI SANZ, J. (coord.) *Descobreix Art en Valor*, pp. 333-356. Diputació Provincial d’Alacant – Institut Juan Gil Albert, Col·lectiva, 22.
- PRADELLS NADAL, J. (2004): “Reorganización militar de València durante el reinado de Felipe V”, en E. Serrano (ed.) *Felipe V y su tiempo*, Congreso Internacional, pp. 293-320, Zaragoza.
- PUIGCERVER, A. J. (2021): “Tiempo de transformaciones: Guardamar durante el siglo XVIII y los albores del XIX”, en PARRES, MARTINEZ i CELA (coord.), *750 Aniversari Vila i Castell de Guardamar*, Ajuntament de Guardamar del Segura, Guardamar, pp. 321-322.

FRANCISCO MIRA Y LA FOTOGRAFÍA DEL COCHE QUE NO FUE DEL REY

Joaquín Verdú García

RESUM

Dins de la col·lecció fotogràfica de l'Enginyer Mira, en procés de catalogació definitiva per part del departament de Patrimoni de l'Ajuntament de Guardamar del Segura, es conserven dues fotografies que es van relacionar, en un primer moment, amb la visita d'Alfons XIII a Guardamar en 1923. Un estudi detallat de les imatges de totes dues fotografies acaba per refutar aquesta relació amb la visita reial i ens les exposa com a documents gràfics del vincle existent entre repoblació forestal de les Dunes de Guardamar i Elx amb la de la muntanya Benacantil a la ciutat d'Alacant. Tot, mitjançant la figura de l'enginyer forestal Francisco Mira Botella i la presència de Tesifonte Gallego, director general d'Agricultura, Mines i Monts.

Paraules clau: repoblació forestal de Guardamar, fotografia, Francisco Mira, Tesifonte Gallego, Alfons XIII.

RESUMEN

Dentro de la colección fotográfica del ingeniero de Montes Francisco Mira, en proceso de catalogación definitiva por parte del departamento de Patrimonio del Ayuntamiento de Guardamar del Segura, se conservan dos fotografías que se relacionaron, en un primer momento, con la visita de Alfonso XIII a Guardamar en 1923. Un estudio detallado de las imágenes de ambas fotografías acaba por refutar esa relación con la visita Real y nos las expone como documentos gráficos del vínculo existente entre repoblación forestal de las Dunas de Guardamar con la del monte Benacantil en la ciudad de Alicante. Todo, mediante la figura del ingeniero de Montes Francisco Mira Botella y la presencia de Tesifonte Gallego, director general de Agricultura, Minas y Montes.

Palabras clave: repoblación forestal de Guardamar, fotografía, Francisco Mira, Tesifonte Gallego, Alfonso XIII.

ABSTRACT

Within the photographic collection of Engineer Mira, in the process of definitive cataloging by the Heritage Department of the Guardamar del Segura City Council, two photographs are preserved that were related, at first, to the visit of Alfonso XIII to Guardamar

in 1923. A detailed study of the images of both photographs ends up refuting that relationship with the Royal visit and exposes them to us as graphic documents of the link between the reforestation of the Dunes of Guardamar and Elche with that of Mount Benacantil in the city of Alicante. Everything, through the figure of the forestry engineer Francisco Mira Botella and the presence of Tesifonte Gallego, general director of Agriculture, Mines and Forestry.

Keywords: reforestation in Guardamar, photography, Francisco Mira, Tesifonte Gallego, Alfonso XIII.

1. INTRODUCCIÓN

Mi primer contacto con el legado fotográfico del ingeniero Francisco Mira se produjo en 2019 durante la preparación de la exposición *Empremtes del temps* producida en Casa de Cultura de Guardamar; pergaminos medievales restaurados por el Instituto Valenciano de Conservación, Restauración e Investigación se expusieron junto a fotografías de la colección fotográfica del Ingeniero Mira: copias en papel impresas a partir de archivos digitales obtenidos del escaneado de alta resolución de las placas negativas originales. Junto a los negativos y positivos sobre vidrio, placas de linterna, la colección incluye alrededor de 500 copias en papel, con contenidos tanto del ámbito privado como profesional de Francisco Mira desde los años 80 del S. XIX a los años 30 del S. XX. En su día, al recibir la colección de manos de los herederos de Francisco Mira, el departamento de Patrimonio del Ayuntamiento de Guardamar creó una base de datos, registrando un primer inventario del conjunto, con descripciones básicas del contenido de las fotografías. Una de estas descripciones llamó poderosamente mi atención: “CFIM250-Grupo de hombres en la calle con coche a la izquierda. F. Mira. Día de la visita de Alfonso XIII a Guardamar. 1923”.

Una vez en mi mano aquel objeto inscrito como CIFM250, en la que Francisco Mira aparecía fotografiado y cuya autoría se le atribuía, pude comprobar que la copia no presentaba ninguna anotación ni en su anverso ni su reverso. ¿Cómo se sabía que esa fotografía era del día de la visita del Rey cuando era evidente que Alfonso XIII no aparecía en la imagen? Al parecer la presencia del vehículo en la foto fue razón suficiente para datar la fotografía en el momento histórico de la visita regia. Existen fotografías y crónicas publicadas en la prensa de la época que evidencian que el Rey llegó a Guardamar en automóvil, acompañado por otros muchos vehículos a motor el 31 enero de 1923. El coche de la foto debió asumirse como uno de los más de 60 que formaba la caravana de la comitiva del monarca. Tras investigar en

la colección de fotografías de Mira y comprobar que una de las personas que aparecía junto a él en la fotografía CFIM250 también estaba en otras fotos de la colección, la datación de la controvertida fotografía del coche se puso en entredicho. Esa persona se ha podido identificar como Tesifonte Gallego, director general de Agricultura, Minas y Montes. El problema radica en que D. Tesifonte falleció en 1918.

2. ALREDEDOR DE TESIFONTE GALLEGO

Otra fotografía de la colección del ingeniero Mira resultó clave para la identificación de la imagen del que fuera director general de Agricultura durante el periodo en el que Francisco Mira asumió la jefatura de la repoblación forestal del monte Benacantil en Alicante, el segundo gran proyecto forestal en la carrera profesional de Mira. La fotografía identificada como el objeto CFIM101, muestra el posado en exteriores de un grupo de hombres, civiles y militares, con un muro y una ladera a sus espaldas. Se trata de una copia en papel pegada a un soporte de cartón rígido.

Es claramente un trabajo de profesional –presenta el sello del estudio fotográfico de Manuel Cantos Company, uno de los fotógrafos más reconocidos en Alicante de finales del siglo XIX hasta la guerra civil. Posiblemente el propio Mira añadió una anotación a plumilla sobre el soporte de cartón en el anverso: “Inauguración trabajos Castillo Alicante. 6 septiembre 1913”. Investigando en la hemeroteca digital de la Biblioteca Nacional hallé un archivo que presentaba la misma fotografía. La foto se publicó en la revista *Nuevo Mundo*, el 18 de septiembre de 1913. En el pie de foto se identificaba como Tesifonte Gallego a la persona en el centro del grupo retratado, justo al lado de Francisco Mira.

Tras la identificación del Sr. Gallego, pude comprobar que este aparece retratado hasta en siete fotografías de la colección de Mira datadas entre 1911 a 1913: dos obtenidas en Murcia, tres en Alicante y el resto, como veremos, en Guardamar.

Tesifonte Gallego García (1860-1918), formado como abogado, dedicó su vida al periodismo y a la política. Militante del Partido Liberal, fue redactor y corresponsal en periódicos de esa tendencia política tal como *Heraldo de Madrid*, vinculado al político José Canalejas Méndez. Diputado en cortes en diferentes legislaturas, en febrero de 1910 Gallego fue nombrado para el cargo

de director general de Agricultura, Industria y Comercio durante el gobierno liberal presidido por Canalejas, y en enero de 1911, después de una reforma departamental, asume el cargo de responsable de la Dirección General de Agricultura, Minas y Montes. Tras verse liberado de responsabilidades en industria y comercio, Tesifonte Gallego se centra en concertar con grupos de interés del ámbito de su competencia y gira por buena parte del país. Esta dinámica revertería en la publicación, en 1912, del libro “Memoria del director general¹ de Agricultura, Minas y Montes”²

Fig. 1. CFIM101. Una (x) señala a Tesifonte Gallego. Fuente MAG

Uno de esos viajes por el territorio nacional llevó a Tesifonte Gallego hasta Alicante a finales de agosto de 1911. La prensa local se hizo eco de la visita del diputado por Albacete y alto cargo del Gobierno que, junto a su familia se alojó en el Hotel Reina Victoria, frente al paseo de los Mártires y el puerto, en plena Explanada de España. Alicante era un destino “amable” para Tesifonte Gallego y no solo por su clima suave. Los *liberales demócratas* de Canalejas dominan todos los estamentos de gobierno: alcaldía, diputación y, por supuesto, gobierno civil, así como otras sociedades y círculos culturales y económicos de importancia en la ciudad. Emilio Díaz-Moreu Irizarry, com-

1 ABC, *Madrid*, 2 de febrero de 1923.

2 Gallego García, Tesifonte. *Memoria del director general de Agricultura, Minas y Montes*. Tomo II. Imprenta de Ricardo F. de Rojas. Madrid. 1912.

pañero de partido y diputado en cortes por la circunscripción de Alicante, fue el que acompañó e hizo de guía para Tesifonte Gallego durante su estancia y periplo por tierras alicantinas.

Tras unos días de descanso, disfrute familiar y reuniones privadas, el jueves 31 de agosto, el Sr. Gallego realizó el primer acto oficial en Alicante revisando las obras del puerto y visitando las oficinas de la Junta de Obras del Puerto de Alicante donde fue obsequiado con un banquete³; en una época donde la política se hacía, también, en las sobremesas, entre brindis con espirituosos y humo de habanos, aprovechó el Sr. Gallego el distendido momento para compartir un importante anuncio político: su compromiso personal, “por ser de verdadera necesidad”, dijo, de llevar a cabo la repoblación forestal de las inmediaciones del castillo de Santa Bárbara. El director general desveló también que en dos días tenía la intención de hacer una excursión a Guardamar, para visitar los trabajos de repoblación de las dunas de Guardamar y Elche, donde se entrevistaría con Francisco Mira, ingeniero autor de estos y jefe del distrito forestal.

El compromiso del director general para con el Benacantil fue acogido con entusiasmo. La élite económica y social alicantina entendió el anuncio de Tesifonte Gallego como la confirmación de la deseada repoblación forestal para Alicante cuya petición formal había sido elevada, seis meses antes, hasta la presidencia del consejo de ministros del siempre solícito con Alicante Canalejas⁴. La prensa de Alicante, que dedicó elogios al generoso ofrecimiento, no dudó en relacionar directamente el viaje a Guardamar con la prometida repoblación del cerro del Benacantil⁵.

3. EL DIRECTOR GENERAL DE AGRICULTURA EN GUARDAMAR

Desde Alicante capital en la mañana del sábado 2 de septiembre de 1911 el director general de Agricultura, D. Tesifonte Gallego García partió rumbo a Guardamar acompañado por pequeño grupo formado por varios prohombres de la sociedad alicantina y un facultativo forestal. Oficialmente se trataba de un viaje rutinario de inspección a los trabajos de repoblación de las dunas de

---

3 La Correspondencia de España *Madrid*. del 1 de septiembre de 1911.

4 Revista de Montes. *Madrid*. N°819, *pág.* 189. 1911.

5 *El Liberal*. *Murcia*. *ABC*. *Madrid*. del 3 de septiembre de 1911.

Guardamar y Elche. La expedición estaba formada el propio director general, Sr. Gallego, el comisario regio de Fomento para Alicante, José Pérez Asencio, el diputado en cortes por Alicante, Emilio Diaz-Moreu Irizarry, el ingeniero de montes José Coello Melgarejo y, posiblemente, el que fuera presidente del Casino de Alicante, el abogado Francisco Aznar Cortés⁶. El gobernador civil de Alicante, Rufino Beltrán, anunciado en algún periódico como parte del grupo, al final no fue de la partida. Marcharon a Guardamar en automóvil. El vehículo en el que viajaron era un Hispano-Suiza de los primeros años de la marca. De tipo doble faetón, aun dotado de parabrisas y capota abatible, el habitáculo abierto del automóvil ofrecía una protección insuficiente al polvo de las carreteras y caminos de tierra; los expedicionarios vistieron amplios gabanes de tela ligera sobre sus trajes para sobrellevar el polvo del camino. El grupo se encaminó hacia Elche y tras hacer una corta parada en Crevillent⁷ por compromisos políticos del director general, los viajeros, vía Dolores, llegaron hasta Guardamar. En febrero de ese mismo año, en ocasión de la visita de Alfonso XIII a Alicante y con la presencia en la ciudad de José Canalejas, Emilio Diaz-Moreu formó parte de la comisión que entregó la solicitud de repoblación forestal para Alicante al presidente del consejo de ministros⁸. En aquel primer sábado de septiembre de 1911, el diputado liberal por Alicante llegaba a Guardamar para conocer, de primera mano, el trabajo del ingeniero que se haría cargo de la anhelada repoblación forestal en su ciudad.

Francisco Mira, ingeniero jefe y máximo responsable de los trabajos forestales en las dunas de Guardamar –la 1ª sección de la división de hidrológico-forestal del Segura– preparó para los visitantes un itinerario que partiendo del centro de la población los llevaría, dirección a las dunas, a través los caminos abiertos hasta la casa forestal y vivero ubicados en pleno arenal repoblado. Mira había apartado un plantón del vivero, un *Eucaliptus rostrata*, para que fuera plantado por el director general en el entorno de la casa forestal. Allí mismo se ofrecería un cuidado banquete con el que agasajar al Sr. Gallego y sus acompañantes.

---

6 *El Globo*. Madrid 6 de septiembre de 1911. Francisco Aznar Cortés, que es nombrado en la publicación como Sr. Aznar, guardaba estrechos lazos de amistad con los Diaz-Moreu y estuvo presente en el almuerzo del 31 de agosto organizado por la Junta del Puerto de Alicante – era vocal de la misma –, donde el director general hizo público su compromiso personal para conseguir la repoblación del Benacantil.

7 *La Vanguardia*. Barcelona, del 4 de septiembre de 1911.

8 *Diario de Alicante, La Correspondencia de Alicante del* 14 de febrero de 1911.

Además del propio Francisco Mira, en Guardamar había una persona especialmente interesada en que la visita del alto cargo del gobierno fuera todo un éxito: Antonio Hernández Lucas; acaudalado propietario y cacique local⁹ que, aunque domiciliado en la ciudad de Alicante, en verano y fiestas señaladas, solía pasar amplias estancias con su familia en su casa del pueblo. La villa de Guardamar formaba parte del distrito electoral de Dolores, feudo por entonces de los llamados “liberales trinitistas”. El diputado electo por Dolores en las cortes de Madrid era Trinitario Ruiz, un destacado político liberal cuya familia había alimentado y controlado círculos de poder en la Vega Baja del Segura prácticamente desde el advenimiento de la Restauración borbónica¹⁰. Trinitario Ruiz Valarino, abogado y varias veces diputado, fue ministro de Gracia y Justicia y de Gobernación con Canalejas. La familia Hernández mantenía una estrecha relación de intereses con Ruiz Valarino¹¹. El alcalde de Guardamar en aquel periodo, el también *trinitista* Manuel Hernández Aldeguer, sobrino y persona de plena confianza de D. Antonio Hernández Lucas, contribuyó a que la recepción estuviera a la altura de los ilustres visitantes convocando a los guardamarencos, banda de música incluida. En cualquier caso, el éxito de público estaba asegurado: una visita de esa categoría junto al hecho de que las gentes de Guardamar habían naturalizado el concentrarse festivamente por Francisco Mira, impulsor de la Fiesta del Árbol organizada con gran aceptación cada primavera desde 1904.

Los viajeros poco podían sospechar del entusiasta recibimiento que les aguardaba en los aledaños de la plaza de la Constitución con la iglesia parroquial si atendemos al tono empleado en la descripción de la crónica publicada en prensa sobre aquel día¹²:

9 *La Huerta*, “En el distrito de Dolores”, pág. 2, 4 de julio de 1907.

10 Francisca VERA PÉREZ, “Trinitario Ruiz Valarino: juriconsulto y notable de la Restauración” en *APORTES* nº 91. 2016.

11 *Archivo Histórico del Juzgado de Paz de Guardamar*. Varios documentos en este archivo son testimonio de la influencia de los Hernández y Ruiz Valarino en Guardamar. Uno de ellos es el hecho de que, sobre finales de los años 10 y en los 20 del siglo XX, se renombrara la calle Mayor como calle Trinitario Ruiz Valarino, en el tramo norte (actual calle Mayor) y después como calle Antonio Hernández Lucas el sector sur (actual Avenida del País Valenciano).

12 *Eco de Levante*, Alicante. 4 de septiembre de 1911. El tono triunfalista y exagerado usado en la crónica se puede explicar teniendo en consideración que el control editorial del periódico lo ejercía la familia de Emilio Díaz-Moreu.

“Pobre resultará cuanto digamos para pintar la acogida de que fueron objeto los viajeros. El pueblo en masa, con la música y autoridades, esperábanles, tributando muestras de general contento que se exteriorizaron en vivas y aclamaciones, obligando al Sr. Gallego a que hiciera uso de la palabra para calmar el entusiasmo, y escuchando de sus labios una oración breve y elocuente que acabó con vivas al Rey, a Canalejas y a Ruiz Valarino, entre una salva formidable de aplausos”.

Como buen anfitrión, Francisco Mira fue el primero en salir al encuentro del director general y sus acompañantes. Tras los correspondientes saludos a las autoridades locales y una vez refrescados del polvoriento trayecto, los viajeros iniciaron la visita sobre el terreno con el ingeniero Mira como su guía particular. Les siguen las autoridades locales y los músicos de la banda con sus guerreras blancas de doble botonadura y sombrero de plato; un nutrido conjunto de lugareños convenientemente controlados por el alguacil municipal cerraba la comitiva. Antes de tomar el camino que conducía hasta la playa, el actual paseo del ingeniero Mira, el grupo se desvió por la calle del Mar y la calle Colón. Mientras Mira explicaba como las arenas habían estado a punto de hacer desaparecer por completo esas calles, una vecina se les acercó, “–Todo esto estaba inundado [de arena] y don Francisco lo arregló. ¡Viva don Francisco!–”, dijo sinceramente agradecida. La gente coreó ruidosamente el viva. El alto cargo del gobierno pudo apreciar el cariño que le profesaba la gente de Guardamar al ingeniero que les salvó del desastre proporcionando trabajo a muchos. Minuciosas explicaciones, cifras y detalles llenaron el cuidado parlamento de Mira a sus invitados camino del vivero. El director general plantó su eucalipto y, todos, Mira, los expedicionarios y autoridad local, acabaron disfrutando de un banquete en la casa forestal amenizado por la música de la banda. Grato debió ser para el diputado Diaz-Moreu lo que vio en Guardamar, máxime cuando el propio Mira le expresó su convencimiento de que era factible la plantación de árboles en el monte del castillo de Santa Barbara con el fin de detener los desprendimientos de rocas en sus laderas que amenazaban a personas y casas del barrio antiguo de Alicante. Antes de volver al pueblo, Gallego y Mira brindaron por la repoblación forestal, haciendo lo propio el señor Diaz-Moreu, por el futuro bosque del Benacantil.

Después, ya en el pueblo, sobre las tres de la tarde, tras despedirse de Mira y ser debidamente atendidos y obsequiados por Antonio Hernández Lucas, los expedicionarios a bordo de su vehículo emprendieron regreso hacia la capital alicantina entre vítores y aplausos al son de la banda musical dirigida por otro conocido *trinista*: el secretario del ayuntamiento Ricardo Alarcón.

4. LAS FOTOGRAFÍAS DE LA VISITA A GUARDAMAR

Se conservan dentro de la colección de fotográfica del Ingeniero Mira dos fotografías tomadas el día de la visita del director general de Agricultura a Guardamar. Aunque en un principio la autoría de las fotografías se atribuía al propio Mira, ambas presentan evidencias técnicas que nos permiten afirmar que las tomas no se hicieron con la cámara Thorton-Pickard del ingeniero; igualmente las particulares estructuras compositivas que estas fotografías presentan están muy alejadas de la forma de hacer del ingeniero¹³. Lo más probable es que ambas formen parte de un reportaje fotográfico más amplio realizado por el corresponsal en Murcia de la revista *Nuevo Mundo* de Madrid. Esto es lo que dice la crónica de la visita a las Dunas de Guardamar que detalla la *Revista de Montes* del 15 de septiembre de 1911 reproduciendo lo publicado el lunes 4 de septiembre por el diario *Eco de Levante*, periódico alicantino de la familia Diaz-Moreu¹⁴. Se sabe por estas fuentes que se fotografió el momento de la plantación de un retoño de eucalipto por parte del director general y que hubo más tomas fotográficas de otros momentos de la visita. Efectivamente la revista *Nuevo Mundo* publicó, un mes después y bajo el título *Las Dunas de Guardamar*, un reportaje de la visita de Tesifonte Gallego a la repoblación de las dunas guardamarencas¹⁵ compuesto con poco más de 150 palabras y tres fotografías en una página de la revista [Fig.2.].

---

13 Sonrealmente 4 copias positivas de 17x12cm. aprox. sobre papel, 2 por cada una de las fotografías referidas y archivadas con las referencias CFIM 250, CFIM 513, CFIM 251 y CFIM 514. Todas ellas presentan en sus vértices impresiones dejadas por el chasis porta negativos de la cámara usada en el momento de la exposición, cuya forma y disposición no corresponde al equipamiento incluido en la cámara Thorton-Pickard mod. Ruby de Francisco Mira”.

14 *Revista Montes*. N.º 832. 15 de sept. 1911. M.ª Ángeles MARTÍNEZ MICÓ, “Publicaciones periódicas en el archivo de la Excm. Diputación Provincial de Alicante” en *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*. 1984-1985, 3-4: 409-429.

15 *Nuevo Mundo*. N.º 926, pág. 20, del 5 de octubre de 1911. Madrid.

LAS DUNAS DE GUARDAMAR

Dunas de Guardamar, que empezaron á correrse hacia el pueblo constituyéndolo un serio peligro

El director general de Agricultura don Teodoro Gallego, entusiasta partidario de la repoblación forestal, ha aprovechado su estancia en Alicante para visitar uno de los trabajos más interesantes en aquel aspecto que están haciéndose en España. Acompañó al señor Gallego D. Francisco Mira, ingeniero jefe de la división de Murcia y autor de los trabajos allí realizados desde hace ocho años. Esta duna, rica en pinos, eucaliptus, chopos, almendras, acacias, moreras y

Dunas ya fertilizadas por la repoblación

hierbas de varias clases, abarca 16 kilómetros, y el terreno arenoso que se está repoblando 846 hectáreas. Está efectuada la fijación de todo el terreno y comenzada ya la repoblación. Estas obras se han adelantado mucho para evitar que continúe la invasión de las arenas que arroja el mar al río Segura en su desembocadura. La invasión de dichas arenas llegó á sepultar algunas casas del pueblo, y de no haberse contenido hubieran terminado con el destruyéndolo en su base.

Dunas que amenazan enterrar la huerta de Guardamar y que han sido repobladas

FOT. FRANCO

Fig. 2. Revista *Nuevo Mundo*. 5/10/1911. Fuente: colección propia.

Lo curioso del caso es que todas las fotografías insertadas junto al texto fueron tomadas por Francisco Mira unos 10 años antes y, por tanto, en ninguna aparece el director general de Agricultura a diferencia de lo que había sucedido con ocasión de la visita de Tesifonte gallego a Sierra Espuña en Murcia, efectuada dos meses antes y publicado también por *Nuevo Mundo*, donde se adjuntaban fotografías captadas el mismo día del evento¹⁶.

¿Qué fue del reportaje gráfico que el corresponsal de la revista *Nuevo Mundo* obtuvo en Guardamar aquel día? Es posible que estemos ante un caso de una sesión fotográfica malograda por algún problema técnico en la toma, conservación o en el propio proceso de revelado ya que no se conocen otras fotografías de ese día más que las dos incluidas en la colección fotográfica del Ingeniero Mira. En la cronología de la jornada, las referidas fotografías recogen la parte final del periplo de la visita. En general estas fotografías presentan un aspecto descuidado tanto en factura como a nivel compositivo, como si hubiera primado, más que registrar el hecho, el no regresar con negativos preparados y sin usar. Realmente son fotografías impropias de un reportaje profesional. La copia CFIM 251 y su igual, la CFIM 514 [Fig. 3], presenta serias deficiencias técnicas: Toda la escena aparece fuera de foco siendo evidente un desenfoque por movimiento, trepidación, causada en este caso por el movimiento de la cámara en el momento de la captura dando un aspecto borroso a la fotografía. Esto sugiere que se obtuvo con una cámara de mano, sin trípode, y con una velocidad de obturación muy baja. El fotógrafo encuadra al grupo retratado en el tercio superior de la fotografía y hacia la izquierda, dejando suelo y plantas de lo que parece el vivero en los planos primero y medio. La composición resulta cuando menos extraña. A pesar del desenfoque mencionado, los siete hombres retratados pueden ser identificados como, Tesifonte Gallego cubierto con un sombrero de paja tipo canotier en el centro; a su derecha, Francisco Mira, el ingeniero de Montes José Coello y posiblemente, el alcalde de Guardamar, Manuel Hernández Aldeguer. A la izquierda de Gallego y por este orden, Emilio Diaz-Moreu, José Pérez Asencio y Francisco Aznar. Algunos de los retratados parecen portar vasos y

---

16 *Nuevo Mundo*. N.º 914, pág. 16, del 13 de julio de 1911. Madrid. Dedicar una página al viaje del director de agricultura por Sierra Espuña. El reportaje incluye una breve crónica del acontecimiento acompañada por tres fotografías firmadas por Franco (de Franco Orts, Álvaro). Una de las fotos es el grupo junto a la casa forestal; de esta misma, Francisco Mira conservó una copia. Otra, de mayor formato respecto al resto, es una toma de la plantación del árbol conmemorativo de la visita, captada inmediatamente antes o después de la que se conserva en la colección de Francisco Mira.

la localización correspondería al vivero principal por lo que la fotografía se debió obtener en torno al brindis en el banquete que allí se celebró.

Fig. 3 CFIM251. Fuente: MAG

La otra fotografía de la visita del director general de Agricultura a Guardamar, copia CFIM 250 y su igual CFIM 513 [Fig.4.], retrata a un grupo de gente en la calle junto a un coche. En el aspecto técnico esta fotografía presenta también falta de nitidez en toda la imagen, aunque no por trepidación como en el caso de la anterior. Se observa que la velocidad de obturación usada para la toma no llega a congelar el movimiento tal como se puede apreciar en el hombre con sombrero tipo borsalino-fedora que aparece a la derecha de la imagen¹⁷. Precisamente esta figura y la del hombre de traje claro con sombrilla, en primer plano, se llevan la atención de la escena en detrimento de los verdaderos protagonistas del evento retratado, el director general y sus acompañantes. En un posado posiblemente a petición del fotógrafo, curiosamente no aparecen centrados en el encuadre, pues quedan a la izquierda de la imagen y eclipsados por la potente presencia del coche. No parece una fotografía muy pensada.

---

¹⁷ No sabemos qué tipo de equipo fotográfico se usó para realizar estas fotografías. La falta de nitidez de estas puede tener varios orígenes: desde el uso de una óptica de calidad mediocre, pasando por una falta de práctica del operador hasta, si en el positivado se usó ampliadora, un desenfoque ligado al proceso exposición a la luz del papel previo al revelado.

Fig.4 CFIM250. Fuente: MAG

Todos los protagonistas del posado en el vivero pueden identificarse en esta fotografía, no sin dificultad en el caso del ingeniero José Coello¹⁸. A la derecha del coche, con un gabán guardapolvos y gorra aparece el comisario regio de Fomento. A continuación, aparece Tesifonte Gallego y el diputado Diaz Moreu. Más a la derecha está Francisco Mira, ajeno al posado y en conversación con su colega y subordinado José Coello, del que solo se distingue el sombrero blanco que portaba. Entre Emilio Diaz-Moreu y Francisco Mira, en la línea de atrás, aparece la cabeza de Francisco Aznar. El alcalde Manuel Hernández aparece de perfil por detrás de los protagonistas del primer plano a la derecha de la foto. Por último, he de destacar la posible identificación en la fotografía de dos personas relevantes de la vida pública del Guardamar de entonces: situado entre el coche y el comisario regio de Fomento aparece con traje oscuro sombrero de copa alta, el farmacéutico Victorio Trives Hernández,

---

¹⁸ El joven Ingeniero de Montes José Coello de Portugal y Melgarejo (promoción de 1910), aparece en estas fotografías con el mismo traje y complementos con los que aparece fotografiado durante la visita del director general Tesifonte gallego a Sierra Espuña en julio de ese mismo año, aspecto que ha facilitado su identificación.

cercano a los intereses de los liberales *trinistas*¹⁹. El segundo personaje es probablemente el propio Antonio Hernández Lucas. Situado justo detrás de Tesifonte gallego y a pesar de la falta de definición y estar en sombra, aparece la cabeza del otro “anfitrión” del director general y sus acompañantes, con los que mantenía conversación junto a Victorio Trives en los instantes previos a la toma de la foto. Por lo publicado en la *Revista de Montes* en referencia a este viaje sabemos con seguridad que Hernández Lucas estuvo presente al menos durante la despedida de la expedición.

La longitud y dirección de las sombras proyectadas que muestra la imagen corroboran que la fotografía se tomó sobre las tres de la tarde²⁰ y sitúan la escena en una calle perpendicular al mar. Aunque son escasos los elementos arquitectónicos que muestra la foto – tejados, chimeneas y una ventana –, el escenario es compatible con la calle del Ingeniero Mira a la altura del lateral sur de la iglesia de San Jaime, por consiguiente, la fotografía se habría obtenido frente a la casa familiar de Antonio Hernández Lucas.

5. CONCLUSIÓN

En 2023 se conmemora el primer centenario de un significado acontecimiento en la historia contemporánea de Guardamar²¹: la visita del rey Alfonso XIII. Lo que llevó al monarca hasta Guardamar fue la inauguración de las compuertas de toma de aguas del remanente del río Segura y canal construido para la Compañía Riegos de Levante, de la cual era accionista. No obstante, el programa de la visita incluyó la revisión de los trabajos de repoblación forestal de las Dunas y el propio Francisco Mira tuvo la ocasión de mostrar, al rey y al ministro de Fomento, el vivero y los trabajos de fijación de las arenas. Mira dedicó al monarca la extensión de dunas repobladas que

---

19 PG 45/5. *Archivo Histórico del Juzgado de Paz de Guardamar*. Expediente general de la elección de diputado a cortes. Termino de Guardamar. Distrito electoral de Dolores. Candidato Trinitario Ruiz Valarino. Victorio Trives Hernández es designado por T. Ruiz Valarino para la entrega en su nombre de las credenciales talonarias que designa como interventor de su candidatura en las elecciones a diputado a cortes de mayo de 1910, entre otros, a Manuel Hernández Aldeguer y Ricardo Alarcón Vinuesa.

20 *Revista de Montes*. N.º 832. 15 de sept. 1911. “Otro obsequio, --- Cariñosa despedida [...] A poco más de las tres de la tarde, los Sres. Gallego, Diaz-Moreu y Coello volvieron a tomar el automóvil que había de conducirles a Alicante...”

21 *Revista Montes*. N.º 1081. 1 de marzo 1923.

pasaría a conocerse como “Parque Alfonso XIII”. Además, para la ocasión mandó construir en la entrada a las dunas, una estructura en forma un arco de 10 metros de altura, decorado con escudos, ramaje de eucaliptos, pino, palmas, y rematado con banderas y gallardetes. En el frente del arco se inscribió la dedicatoria “A S. M. el Rey. La División Hidrológico Forestal del Segura”. Parece extraño que, dado la afición de Mira a la fotografía, no se tomara alguna con el ingeniero junto a Alfonso XIII cuando departieron o de existir, no sabemos de su publicación y no nos ha llegado muestra junto al resto de la colección fotográfica de Mira. Entre las fotografías atribuidas al propio Francisco Mira y que forman parte de la colección está el objeto CFIM213 [Fig. 5.], que resulta ser la única relacionada con la regia visita. Se trata de un positivo sobre papel posteriormente coloreado, que representa el arco monumental de bienvenida al Rey, ubicándolo al inicio del camino del mar (actual paseo del Ingeniero Mira con calle los Pinos).

Respecto a las fotografías del coche y grupo del vivero, las he podido vincular al momento histórico de la visita del alto cargo del gobierno en 1911. Este evento, sin la repercusión de la visita real para la villa Guardamar, sí resultó muy significativo en la trayectoria profesional y personal de Francisco Mira. Por otro lado, se descarta la autoría de Mira sobre ambas imágenes, no porque el ingeniero aparezca en ellas, si no más bien por la composición y hechura técnica que presentan, diametralmente opuestas al estilo de fotografía de Francisco Mira. Son varios los ejemplos de fotografía conservada en la colección donde Mira aparece autorretratado junto con otras personas, siendo él mismo autor de la composición de escena, encuadre y enfoque, dejando el mero trámite del “disparo”, en esos casos, en manos de un colaborador. Todo parece indicar que Mira recibió las copias de estas particulares fotografías desenfocadas y mal encuadradas, y a pesar de ello las conservó al representar el punto de partida de su otro gran proyecto forestal: la repoblación forestal del Benacantil en la ciudad de Alicante.

AGRADECIMIENTOS

Dedicada *in memoriam* a Rosario Aldeguer Andreu “La Cordula” que me animó a escribir. Mi sincero agradecimiento a Francisco Javier Parres por el privilegio de poder estudiar la Colección Fotográfica del Ingeniero Mira.

FUENTES DE DOCUMENTACIÓN

Museo Arqueológico de Guardamar (MAG)

Archivo Histórico de Juzgado de Paz de Guardamar

Biblioteca Nacional de España (BNE).

www.bne.es/es/catalogos/hemeroteca-digital

Colegio Oficial y Asociación de Ingenieros de Montes. revistamontes.net

Biblioteca Virtual de Prensa Histórica. prensahistorica.mcu.es/

FOTOGRAFÍAS

Todas las fotografías han sido cedidas para realizar este artículo por el Museo Arqueológico de Guardamar, MAG, salvo la correspondiente a la Figura 2, procedente del escaneado de un ejemplar de la revista original propiedad de autor del escrito.

L'ESTADA A BOLULLA DE MANUEL TOMÉ PALOMAR (1929-50?)

Francesc Joan Sanchis i Roig
Investigador de l'ISEACV

RESUM

El present article tracta sobre l'estada a Bolulla del polifacètic artista Manuel Tomé Palomar. La narració s'inicia l'any 1929, amb el seu nomenament com a secretari de l'Ajuntament de Bolulla, modesta població situada a la comarca de la Marina, i acaba el 1949, quan es fa efectiva la seua substitució en aquell càrrec. Més enllà de la variada activitat artística duta a terme per aquest actiu guardamarenc, aquest text testimonia elements cabdals de la seua biografia, que ens ajuden a entendre les circumstàncies vitals d'aquell durador període.

Paraules clau: Manuel Tomé, Bolulla, biografia, segle XX, art.

RESUMEN

El presente artículo trata sobre la estancia en Bolulla del polifacético artista Manuel Tomé Palomar. La narración se inicia en 1929, con su nombramiento como secretario del Ayuntamiento de Bolulla, modesta población situada en la comarca de la Marina, y acaba el 1949, cuando se hace efectiva su sustitución en aquel cargo. Más allá de la variada actividad artística llevada a cabo por este activo guardamarenc, este texto testimonia elementos capitales de su biografía, que nos ayudan a entender las circunstancias vitales de aquel duradero periodo.

Palabras clave: Manuel Tomé, Bolulla, biografía, siglo XX, arte.

ABSTRACT

This paper is about the stay in Bolulla of the versatile artist Manuel Tomé Palomar the narrative starts in 1929, with his appointment as secretary of the Bolulla City Council, a modest population located in the region of la Marina, and ends in 1949, when his replacement in that position became effective. Beyond the varied artistic activity carried out by this active artist, this text bears witness to the essential elements of his biography, which help us understand the vital circumstances of that lasting period.

Key words: Manuel Tomé, Bolulla, biography, 20th century, art.

1. INTRODUCCIÓ

Que Manuel Tomé Palomar (1880-1958) actuara com a mestre de piano d'un jove Salvador Sanchis Guardiola (1928) durant els anys 40 del segle passat va significar la meua primera aproximació a la seua biografia. A més, els adjectius elogiosos que el fill predilecte de Callosa d'en Sarrià dedicava a la brillant tècnica d'aquest músic encoratjaren el meu interès.

Ben prompte vaig ser conscient de l'existència de diferents escrits que en els darrers anys havien explicat la seua trajectòria vital. Malgrat tot, aquells distingits treballs informaven poc sobre la tasca duta a terme en altres poblacions allunyades de la seua vila natal.¹ L'escrit que ací presente tracta de revertir aquesta situació. Per això, el seu objectiu és l'examen dels trets biogràfics d'aquest polifacètic artista durant la seua estada a Bolulla (Marina Baixa).

Al tractar-se d'un resum d'un text més extens, m'agradaria afegir alguns comentaris.

Primer, José Tomé, germà de Manuel, mestre d'escola en diferents localitats valencianes,² és assignat a les escoles elementals de Callosa d'en Sarrià l'agost del 1923,³ pren possessió d'aquella plaça el setembre següent.⁴ La seua continuada residència en aquesta població de la Marina explica, d'una banda, les esporàdiques visites de Manuel i, d'altra, el seu arrelament posterior.

Segon, excepte per alguns detalls de la seua activitat pedagògica, aquest article no tracta els aspectes claus de la seua activitat artística durant aquells anys decisius. D'aquesta desatenció, el lector no ha d'inferir la desaparició d'aquell

---

1 Consulteu MONTORO PINA, F., "Manuel Tomé Palomar. Aventuras y desventuras de un pianista del Casino", *Revista de festes de Monòver*, 1994, p. 79-82; CORBÍ MARTÍNEZ, J., "El Mestre Tomé", *Revista de festes de Monòver*, 1999, s. p.; VIUDES AMORÓS, J., "Manuel Tomé Palomar 'El Morla'", *Baluard. Institut d'Estudis Guardamarencs*, 6, 2016, p. 53-76, i VIUDES AMORÓS, José (2018): *Manuel Tomé Palomar 'El Morla'*, Institut d'Estudis Guardamarencs, Guardamar.

2 José Tomé Palomar, casat amb Aurora Ramos Zaragoza, va exercir a Guardamar (Baix Segura), Rebate (Oriola) i Tàngel (Alacant) Consulteu respectivament *La Correspondencia de Alicante*, 24/02/1910, p. 3; *Diario de Alicante*, 02/12/1915, p. 3, i *Las Provincias*, 16/04/1916, p. 1.

3 *El Magisterio Español*, 11/08/1923, p. 8.

4 *El Magisterio Español*, 25/02/1933, p. 21.

afany. En realitat, Manuel continua totes les activitats que caracteritzaren els anys anteriors. Quant a la seua activitat concertística, perviu però de forma menys activa, de fet, pocs documents la testimonien. Pel que fa al vessant compositiu, durant aquesta etapa s'identifiquen diferents peces per a funcions i agrupacions diverses: cor, banda, piano... Referit a l'anhel teatral, està ben documentada la seua activitat a Bolulla, Callosa d'en Sarrià i la Nucia durant la primera meitat de la dècada del 1940. Sobre la seua faceta escriptora, són els decisius anys de l'edició dels seus llibres. Sintetitzant, l'ímpetu artístic es manté, ara adaptat a les noves constriccions que aquelles circumstàncies generals i particulars imposaven.

Tercer, hi ha un detall biogràfic d'aquest insigne guardamarenc que no vaig intuir en els textos ja publicats: la seua íntima connexió amb el país, la seua llengua i la seua gent. Més clarament, hom podria pensar que la seua inserció en l'activa vida literària monovera i les distingides reunions de les seues classes benestants des de la seua contractació en el casino d'aquella població l'any 1906 fan empal·lidir l'etapa bolullera. No ho crec. La inserció de Manuel en aquella modesta població és plena. La comunió amb els desitjos i aspiracions dels seus veïns, majoritàriament dedicats al conreu de la terra, també ho és. Com he dit, les circumstàncies canvien, l'empeny continua. D'altra banda, la llengua emprada normalment per aquest lletraferit era el valencià, fins i tot ho fa en algunes de les seues populars composicions musicals. Com a prova, la cobla inserida en el seu *Himne a Bolulla* que reproduïsc tot seguit:

*Perquè Bolulla encara que no vulguen
nostra paraula és melodiosa.
Si de gran fora com és Madrid,
tots copiaren parlar com ací.*

2. RESIDÈNCIA A BOLULLA: 1929-1950?

La dimissió presentada el juny del 1929 per José María Ribes Sanchis, causada pel seu nomenament com a secretari en propietat de l'Ajuntament de Polop, obria una nova vacant.⁵ El consistori boluller “proponía en tanto se llevan a efecto los trámites para proveerla en legal forma á Don Manuel Tomé Palomar”. Aquella institució identificava en aquell aspirant una “persona

---

5 José María Ribes Sanchis (1878-1953) era fill de Francisco Ribes Chinchilla, alcalde callosí durant la Dictadura de Primo de Rivera, i Rafaela Sanchis Ronda. RCC, llibre de naixements del 1878, núm. 139.

de cuya probidad y honradez, tenía recluidos muy buenos informes”.⁶ En conseqüència, des del 7 de juny del 1929 pren possessió de forma interina d’aquell càrrec. Al final d’aquell any, va aconseguir la propietat de la plaça.⁷

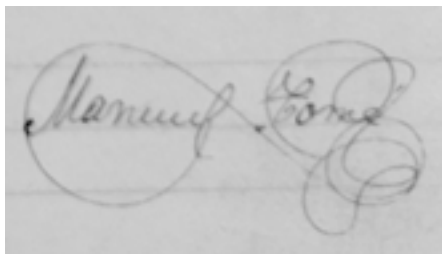
A black and white photograph of a handwritten signature in cursive script. The signature is written on a piece of paper with horizontal lines. The name 'Manuel Tomé' is clearly legible, with 'Manuel' on the left and 'Tomé' on the right, connected by a flourish. The ink is dark, and the background is light.

Figura 1. Primera signatura de Manuel Tomé en l’acta municipal de 6 de juny del 1929.

Un nou tomb en la seua biografia sembla conseqüència del canvi de règim. La dictadora de Primo de Rivera defallia. Les eleccions municipals del 12 d’abril del 1931, convertides en un plebiscit sobre la monarquia, foren propícies per a les candidatures republicanes en les ciutats i capitals de província. Dos dies més tard es proclamava la Segona República.

A finals d’aquell mateix mes, Manuel “solicitaba autorización para ausentarse del pueblo por espacio de quince días [...] para ventilar asuntos de familia” al consistori boluller. La Comissió Gestora d’aquest municipi aprova la proposta i nomena un nou secretari interí.⁸ Les particulars circumstàncies d’aquella petició suggereixen que, més que motivada per qüestions domèstiques, era el convuls moment polític de trànsit entre un règim i altre el que l’explica la seua decisió.⁹ En la nostra opinió, aquella puntual absència li va evitar haver de prendre part entre els desitjos d’aquella Comissió Gestora i les exigències de la nova legalitat. Efectivament, no sembla casual que la

⁶ AMB, llibres d’actes, sessió extraordinària de 7 de juny de 1929.

⁷ Aquella resolució degué aparèixer publicada a la *Gaceta de Madrid*. Tot i això, solament he identificat la seua reproducció en altres butlletins oficials provincials, com ara el *Boletín Oficial de la Provincia de Soria* núm. 142, 27/11/1929, p. 6, i altres publicacions periòdiques, com el *Diario de Alicante*, 22/11/1929, p. 2. D’aquests testimonis, s’infereix que Manuel Tomé mantenia (almenys nominalment) la plaça de Guardamar fins al seu nomenament a Bolulla.

⁸ AMB, llibres d’actes, sessió extraordinària de 29 d’abril de 1929.

⁹ Breument, la Comissió Gestora de Bolulla no acceptava els resultats d’aquelles eleccions. De fet, un nou escrutini municipal fou convocat el 31 de maig i endarrerit fins al 15 de juny.

seua tornada a aquella responsabilitat coincidisca amb el nomenament d'un nou consistori a instàncies del Govern Civil provincial el juny d'aquell any.¹⁰

Més endavant, un altre episodi crida la nostra atenció. L'octubre d'aquell any l'Ajuntament boluller decideix nomenar un secretari accidental "en virtud de hallarse enfermo de bastante gravedad y en cama el Secretario en propiedad".¹¹ Es manifestava una vegada més aquella salut trencadissa que l'acompanyava des de la seua infantesa.

El 1932 Manuel Tomé recupera la posició de secretari municipal de Guardamar, dos articles d'aquest any l'identifiquen en el càrrec.¹² No hi ha dubte que simultanieja les obligacions administratives en aquestes dues localitats.

Aquella tornada a la seua localitat natal no va detindre la seua activitat literària. Ans al contrari, la proximitat amb Alacant sembla haver esperonat (una vegada més) la seua col·laboració amb el periòdic *El Luchador*. Aquells articles reflecteixen la retornada proximitat amb aquell univers humà i paisatgístic.

Taula 1. Recull dels articles publicats per Manuel Tomé Palomar en *El Luchador* l'any 1932

Article	Títol	Comentari
<i>El Luchador</i> , 19/04/1932, p. 1	"'Pandorgos' y 'Des-camisaos'"	De tendència republicana
<i>El Luchador</i> , 24/05/1932, p. 1	"¡Vega Baja del Segura!"	Dedicat a la contemplació de la natura
<i>El Luchador</i> , 18/06/1932, pp. 1-4	"En la villa rural"	Sobre la situació política guardamarena

10 AMB, llibres d'actes, sessió extraordinària de 4 de juliol de 1929.

11 AMB, llibres d'actes, sessió ordinària de 24 de juny de 1929.

12 *El Luchador*, 27/04/1932, p. 4, i *El Luchador*, 08/09/1932, p. 3. Segons Viudes, la primera signatura com a secretari accidental del municipi de Guardamar data del 2 d'abril d'aquell any. Cal inferir que el nomenament va ser anterior.

El novembre del 1932, dimiteix com a secretari de Guardamar “por tener que ausentarse de la localidad”. Com sabem, mantenia les seues responsabilitats a l’Ajuntament boluller.¹³

A conseqüència de la transformació en graduada de l’Escola de xiquets de Callosa d’en Sarrià, José, germà de Manuel, es va veure abocat a un concurs de trasllat forçós. Les diferents etapes d’aquell procés administratiu estan ben documentades. Després de les peticions de destí,¹⁴ es va efectuar la resolució definitiva¹⁵ i, poc després, la presa de possessió en la nova plaça.¹⁶ En conjunt, tot açò explica que José, acompanyat de tota la seua família, trasllade la seua residència des de Callosa a Quart de Poblet (Horta Sud) i que exercisca el seu mestratge des del 13 d’abril del 1933 en les seues escoles.

La marxa del seu germà no altera la vida de Manuel. De fet, manté les seues responsabilitats professionals i les vinculades a la publicació dels seus llibres. ¿Com explicar-ho?

La Bolulla que Manuel va conèixer tenia aproximadament uns sis-cents i escaig veïns. Aquesta població estava (i està) situada en una xicoteta vall envoltada de serres, tossals i barrancs amb una dedicació majoritària a l’agricultura i la ramaderia. La verdor de pins i matolls adorna aquella natura abrupta, que vall avall alimenta el naixement voluptuós de les fonts de l’Algar. Com a complement, la geografia humana es caracteritza per la proximitat de diferents nuclis poblacionals. En realitat, des de Bolulla a la partida rural d’Algar hi ha uns 30 minuts a peu i igualment des d’allí a Callosa, antiga capital d’aquell partit judicial. Val a dir que des de Callosa es distingeix a simple vista la veïna localitat de Polop i, un poc més enllà, la de la Nucia. No és difícil contraposar les diferències amb la seua localitat natal: marina/muntanya, dunes/roques, riu/barrancs... També amb la rica vida cultural monovera de principis de segle i les seues inquietuds literàries, musicals i associatives. En definitiva, ¿què l’atreia d’aquell racó perdut del món i alié a les vertiginoses transformacions del món urbà? En la nostra opinió, allí va trobar un santuari concomitant amb la seua sensibilitat romàntica: per un costat, aquell paisatge

---

13 Que proposara com a substitut en el càrrec al tarbener Fernando Moncho, sens dubte, és una conseqüència de la seua activitat a Bolulla. ¿Potser aquest veí de Tàrbena va actuar com un dels col·laboradors que Manuel Tomé feia servir per a simultaniejar diferents obligacions?

14 *Diario de Alicante*, 06/10/1932, p. 2.

15 *El Día*, 23/03/1933, p. 2.

16 *Gaceta de Madrid* núm. 353, 19/12/1935, pp. 2411-12.

agrest compatibilitzava amb aquella mirada que identificava la natura com a font d'inspiració de la creació humana; per l'altre, l'unien a aquella societat els valors de senzillesa i autenticitat assignats per aquella ideologia d'origen decimonònic a la població camperola.¹⁷

Figura 2. Antiga fotografia de la vila de Bolulla. Font: AMB.

D'altra banda, Manuel encara la important publicació dels seus llibres a Madrid. Compatibilitzar les seues obligacions professionals amb els viatges a la capital de l'Estat es veia facilitat per la modesta activitat d'aquell consistori a més de l'ajut puntual de diferents col·laboradors.¹⁸

El 1935 es publica a Madrid el seu llibre *Cristián o la Sinfonía Incompleta*.¹⁹ Un any més tard ho fa *Cristalina*.²⁰ L'alé autobiogràfic es manifesta en

17 Ambdues sensibilitats es manifesten en els seus escrits.

18 Aquesta assumpció s'infereix dels canvis de cal·ligrafia que s'identifiquen en els llibres d'actes durant la seua permanència en aquell càrrec. Com a prova, consulteu AMB, llibres d'actes, sessió de 24 d'octubre de 1931, 3 d'abril de 1932, 2 de novembre de 1933, 25 d'octubre de 1934 i 20 de gener de 1935.

19 TOMÉ PALOMAR, Manuel (1935): *Cristián o la sinfonía incompleta*, Imp. Mauri, Madrid, amb pròleg d'Antonio Moreno Sanchis. Una ressenya sobre aquest llibre s'identifica en *El Luchador*, 26/11/1935, p. 1.

20 TOMÉ PALOMAR, Manuel (1936): *Cristalina*, Madrid, amb pròleg de Juan Sansano. Segons VIUDES, José, "Manuel Tomé...", 2016, p. 72, "Va escriure una altra titulada *Mosaico Levantino*, de que desconexem si va ser publicada (en els primers fulls de la novel·la *Cristalina* on vénen les obres escrites per l'autor, apareix que *Mosaico Levantino* estava en premsa)."

ambdues obres.²¹ Tal vegada aquesta darrera obra es connecta amb la “licència prudencial con que reponer su salud un poco quebrantada” a la que accedeix el consistori boluller el març del 1936.²²

Després de les eleccions el febrer del 1936, el creixent antagonisme entre les diferents faccions polítiques explica el colp d'estat del juliol. Amb el seu fracàs, s'inicia la Guerra Civil Espanyola. En aquella conflagració bèl·lica, la comarca de la Marina se situava en zona de control republicà i allunyada del front de guerra. Tot i aquell relatiu aïllament, es manifestaren ràpidament les seues conseqüències: allistaments forçosos, carestia material, anades i vingudes de refugiats... i un clima polític enrarit que es manifestava, fins i tot, en les poblacions més modestes.

Aquestes circumstàncies esclareixen que l'alcalde del Consell Municipal de Bolulla presentara la dimissió del seu càrrec el juny de l'any 1937 i tot seguit ho feren la majoria dels vocals i el secretari. Manuel Tomé justificava la seua decisió en “la marcha del municipio, situación local, apariencias de los vecinos y demás, unido á la demora con que se le abona el sueldo, con las molestias que ofrecen el trato de determinados guetos que con sus inconveniencias hacen disgustable la representación y desempeño de todo cargo”.²³ Totes aquelles dimissions foren admeses; la solució arriba tres dies més tard, quan, des del Govern Civil de la província, es reorganitza aquella institució i els dimissionaris decideixen continuar amb les seues obligacions.²⁴

Un altre episodi d'aquell any destaca. Manuel Tomé abandona sobtadament el seu càrrec el setembre,²⁵ encara que es reincorpora el mes següent.²⁶ ¿Potser el caràcter apressat de la seua marxa, la durada de la seua absència i el desconeixement de la seua causa suggereix que estava motivada per la fallida comercialització de la seua darrera novel·la?

---

21 Segons CORBÍ, J., *op. cit.*, s. p., *Cristián o la Sinfonía incompleta* està basada en la seua relació amb Pura Verdú, Casta en la novel·la, i *Cristalina*, en Társila, la seua primera relació.

22 AMB, llibres d'actes, sessió extraordinària de 13 de març de 1936. Aquella llicència degué perllongar-se aproximadament poc menys de dos mesos, vist que es reintegra en aquest càrrec en l'acta de la sessió ordinària de 19 d'abril d'aquell any.

23 AMB, llibres d'actes, sessió ordinària de 9 de juny de 1937.

24 AMB, llibres d'actes, sessió extraordinària de 12 de juny de 1937.

25 AMB, llibres d'actes, sessió extraordinària de 18 de setembre de 1937.

26 AMB, llibres d'actes, diligència d'11 d'octubre de 1937. Allí assenyalava que “dará cuenta á la Corporación de la causa que motivó la ausencia del propietario [secretari], en la primera reunión que se celebra.” L'acta d'aquella reunió no diu res sobre el motiu de la seua marxa.

Vist en conjunt, aquestes dificultats generals posen en clar la motivació de Tomé per a demanar l'orde que equivalia al seu títol de Mestre Elemental de Primer Ensenyament aconseguit en l'Escola Normal de Magisteri Primari d'Alacant anys abans.²⁷ Més clarament, ampliar la seua ocupabilitat en un context de dificultats creixents.

Mentrestant la vida es desenvolupava amb una previsible quotidianitat. De matí, el veí Antonio Guardiola Guardiola (1925) es dirigia a casa del Manuel. Després de desdejunar, el mestre acostumava a estudiar una hora al piano, per la qual cosa necessitava el seu jove deixeble, per a passar els fulls. A l'acabar, es dirigien junts a la casa de la vila. Allí Antonio assistia Manuel en diferents quefers municipals. A la vesprada, després d'acabada la jornada laboral, Antonio acompanyava Manuel, que al caminar solia situar les mans al darrere de l'esquena. Passejaven junts pels caminals cap a la font del Xorros (també anomenada Renyinyosa). En temps de pluges, aquella modesta font transformava l'excés d'aigua en cridaneres cascades. Altres vegades ascendien alguna lloma per a contemplar les vistes amb l'ajut de prismàtics. A falta de distingides *lunches* i *soirées*, durant l'estiu abandonava el seu habitual recolliment nocturn pel costum de conversar relaxadament en reunions informals enfront del casal d'alguns dels alcaldes d'aquella època.

El 30 d'abril de 1938 es publiquen els anomenats "Tretze punts de Negrín", declaració política que buscava una eixida negociada a la Guerra Civil. Com en altres localitats, a Bolulla es va convocar una assemblea pública per a donar a conèixer i aprovar aquell llistat de punts. Així doncs, el 22 de maig en l'església (ara anomenada Casa del poble) Manuel Tomé "dio principio [...] á la lectura de los trece puntos del programa del Gobierno; deteniendose á explicar al final de cada párrafo y en dialecto local para ser bien conocido así el sentido como el valor significal de aquellas palabras [...]".²⁸ Aquest protagonisme solament s'entén per la vàlua que aquells veïns assignaven a aquell distingit foraster que, amb el pas de temps, s'havia integrat plenament

---

27 *Gaceta de la República* núm. 51, 20/02/1937, p. 894.

28 AMB, llibres d'actes, acta de l'assemblea pública de 22 de maig de 1938. En aquest fragment, cal interpretar "dialecto local" no solament com una consideració concomitant amb la dialectalització i desprestigi de la llengua iniciada al segle XVIII, sinó també com a l'evidència que Manuel va interioritzar els trets de la parla bolullera durant aquells anys. Breument, aquesta parla es caracteritza per la seua proximitat a Tàrbena, que ha mantingut els trets lingüístics introduïts per la població mallorquina al segle XVII i que els seus descendents encara empenen.

en aquella modesta comunitat. Aquesta proximitat es manifestava en l'hàbit de departir amb els veïns que trobava durant el seu quefer diari. En aquelles ocasions, Manuel feia servir la llengua del país, el valencià, així mateix ho feia en les seues classes privades i en aquells esdeveniments públics, com l'anterior, que així ho aconsellaven.

L'1 d'abril del 1939 el bàndol sollevat donava per acabada la guerra. Tres dies més tard s'instal·lava en el consistori boluller una Junta provisional amb les constituïdes agrupacions locals de la Falange Espanyola Tradicionalista i les J.O.N.S.²⁹ Res canvia; Manuel Tomé continua en la secretaria municipal ocupant-se de diverses responsabilitats: butlletins, correspondència oficial, intervenció, actes municipals...³⁰

La fi de la guerra va estar acompanyada inicialment d'un esclat d'optimisme. Aquesta percepció degué canviar ràpidament amb les cartilles de racionament i la repressió. Eren temps d'exili, presó, delacions, penes de mort, execucions, detencions, camps de concentració, abús i misèria moral. A més, l'inici de la II Guerra mundial al setembre d'aquell any i l'aplicació d'una catastròfica política econòmica autàrquica posaren la seguretat alimentària de gran part de la població en perill. Aquell context d'escassetat i privació no era el millor adob per al ressorgiment de l'activitat cultural en la qual excel·lia Manuel.

El 13 de novembre de 1941 es convocava un concurs per a nomenaments definitius de secretaris de 2a categoria. La resolució d'aquella orde es va efectuar a finals de l'any següent. Fent ús de les seues atribucions, la Direcció General d'Administració Local nomenava Manuel Tomé secretari de la veïna població de la Nucia.³¹ La causa d'aquesta petició havia de ser fonamentalment econòmica. Més clarament, el sou del secretari depenia del nombre de veïns de la vila on s'exercia el càrrec. En conseqüència, la Nucia, amb una població que doblava la de Bolulla, oferia unes condicions pecuniàries més interessants en aquells temps de penúria.

---

29 AMB, llibres d'actes, sessió de 4 d'abril de 1939.

30 Donat que va mantenir el càrrec de secretari municipal durant el règim republicà o per qualsevol altra raó, les noves autoritats elaboraren l'expedient de depuració de Manuel. Tot i això, la seua activitat professional no es va veure afectada. Segons Juan Adolfo Vaquer Verdú, antic funcionari de l'Ajuntament, encara es conserva aquest document en l'arxiu municipal.

31 Identifique aquest nomenament en el *Boletín Oficial de la Provincia de Cáceres* núm. 282, 18/12/1942, p. 2. Sorprenentment, l'Arxiu Municipal de la Nucia no conserva els llibres d'actes municipals des de l'any 1941 fins al 1966.

La presa de possessió d'aquella posició es degué efectuar a principis de l'any 1943. Una clarificadora acta d'1 d'abril del consistori boluller assenyala que:³²

[...] habiendose marchado a tomar posesión en propiedad a La Nucia el hasta ahora Secretario D. Manuel Tomé Palomar había quedado la Secretaria vacante por lo que procedía nombrar interino hasta su provisión en propiedad y proponía se nombrase a D. Joaquín Pérez Tomé, sobrino del anterior, conocido de la localidad y de confianza de la Corporación por haber realizado numerosos trabajos en la Secretaria.

De retruc, aquest document ens informa de la identitat d'un d'aquells col·laboradors amb els quals comptava. Es tracta del seu nebot, Joaquín Pérez Tomé, fill de la seua germana Purificación i Joaquín Pérez Verdú.

Malgrat el seu nomenament en la Nucia, sembla que no es va establir de forma continuada en aquella vila, sinó que mantenia la seua residència a Bolulla. Les evidències són dues. Primer, Antonio Guardiola encara recorda a Manuel vivint de forma continuada a Bolulla. De fet, acompanyava al mestre en els seus desplaçaments d'anada i tornada amb la finalitat de dur a terme els assajos teatrals a la Nucia.³³ Segon, en aquell mateix període, Manuel degué iniciar les classes de piano i teoria musical d'un nou alumne. Aquest deixeble destacava per la seua curiositat, empena i compromís amb l'estudi. Manuel, sempre interessat en la proximitat amb la joventut de sensibilitat artística, citava aquell estudiant provinent de Callosa unes vegades a Bolulla, en la casa que allí tenia llogada, i altres a la Nucia, en casa d'algun dels seus alumnes. Aquell jove, que de forma esforçada es traslladava a peu d'una localitat a l'altra, era Salvador Sanchis Guardiola (1928).

---

32 AMB, llibres d'actes, sessió d'1 d'abril de 1943.

33 En aquelles ocasions el trànsit s'efectuava amb burro i necessitava aproximadament dues hores per a aquell trajecte. Tampoc cal descartar que algun viatge s'efectuara amb la motocicleta adquirida pel seu nebot, Joaquín Pérez Tomé. D'altra banda, Juana Verdú Montiel recorda que Manuel bromejava amb els veïns pel nombre de passes existent entre aquelles dues poblacions.

Figura 3. Salvador Sanchis Guardiola amb l'harmònim en el sagrari de l'església de Callosa d'en Sarrià a la dècada del 1940. Font: Salvador Sanchis.

L'any 1945, Joaquín Pérez Tomé continuava amb les seues obligacions a l'Ajuntament boluller, però això estava a punt de canviar. A inicis de setembre “había pedido ausentarse provisionalmente del pueblo por asuntos particulares”. En l'última acta que signa, nomena el seu oncle en aquest càrrec.³⁴ Aquell consistori va rebre amb els braços oberts la tornada d'aquell vell conegut. En conseqüència, suposem que, durant els anys següents, Manuel Tomé compaginà les seues obligacions en la Secretaria de la Nucia i Bolulla.

L'ambient musical boluller havia canviat. La tornada d'Antonio Guardiola motivada per la finalització de les seues obligacions militars l'any 1947 va possibilitar l'organització d'una novella banda de música. Aquella circumstància va motivar la composició de música i text per part de Manuel Tomé d'una peça per a aquella nova agrupació, anomenada *Himne a Bolulla*.³⁵

Un inesperat gir es materialitza el 1948. La Direcció General de l'Administració Local havia publicat el nomenament de secretaris de 3a

---

34 AMB, llibres d'actes, sessió ordinària d'1 de setembre de 1945.

35 La partitura sembla perduda. Cal destacar que alguns veïns, com Juana Verdú Montiel (1928), recorden la melodia i el text d'aquesta peça. Podeu consultar la lletra en la següent web: <https://www.pateandoespaña.es/archivo7/espana/todas%20las%20ciudades/Bolulla.html> (última consulta: juny del 2023).

categoria, és a dir, els que pertocaven a Bolulla. El desconeixement causat per “no recibirse el Boletín Oficial del Estado ni haberse publicado en el de la provincia” va impedir la interposició d'un recurs contra el llistat provisional. El caràcter ferm i definitiu de la nova publicació no deixava cap altra alternativa que acceptar el nou nomenament.³⁶ Aquest fet es va dur a terme l'abril del 1948;³⁷ no obstant això, Manuel Tomé va seguir exercint aquell càrrec: el nou propietari d'aquella plaça estava més interessat a permutar-la per una altra més propera a la seua residència que exercir-la de forma efectiva.³⁸ Així s'explica que continue encarregant-se de les obligacions lligades a aquella Secretaria i que a l'octubre d'aquell any siga nomenat una vegada més en aquella posició a causa “del permiso de cuatro meses” que el propietari sol·licita.³⁹ A la fi, aquell període acaba el juliol del 1949, quan es fa efectiva la permuta i un nou secretari es fa càrrec d'aquella plaça.⁴⁰

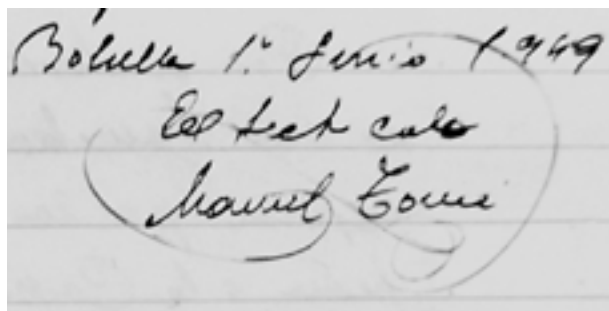
A black and white photograph of a handwritten document. The text is written in cursive on lined paper. The first line reads "Bolulla 1.º Junio 1949". The second line reads "Es fet cargo". The third line reads "Manuel Tomé". The signature is enclosed in a large, hand-drawn oval.

Figura 4. Darrera signatura de Manuel Tomé com a secretari de l'Ajuntament de Bolulla.

¿Va significar aquella data el final de la seua relació amb la Marina? No ho sabem, potser Manuel Tomé va continuar en la seua responsabilitat en la Secretaria de la Nucia fins a la seua jubilació als 70 anys, és a dir, fins al maig del 1950. Com anteriorment, sembla que va recomanar la contractació del seu nebot, Joaquín. Així almenys ho suggereix el testimoni del secretari

36 AMB, llibres d'actes, sessió ordinària d'1 d'abril de 1948.

37 AMB, llibres d'actes, sessió extraordinària de 9 d'abril de 1948.

38 AMB, llibres d'actes, sessió extraordinària de 18 març de 1949.

39 AMB, llibres d'actes, sessió d'1 d'octubre de 1948.

40 AMB, llibres d'actes, sessió extraordinària de 2 juliol de 1948.

municipal de la Nucia entre el 1952 i el 1964 que indica que va prendre el relleu d'aquest familiar.⁴¹ Amb la marxa de Joaquín Pérez Tomé, es perd el rastre d'aquest llinatge en les viles de l'antic partit judicial callosí.

ABREVIATURES

AMB: Arxiu Municipal de Bolulla

RCC: Registre Civil de Callosa d'en Sarrià

s. p.: sense paginar

BIBLIOGRAFIA

CORBÍ MARTÍNEZ, J. “El Mestre Tomé”, *Revista de festes de Monòver*, 1999, s. p..

GUARDIOLA FUSTER, M. “Don José Antonio Lledó Cano”, *Llibres de festes de la Nucia*, 1986, s. p..

MONTORO PINA, F. “Manuel Tomé Palomar. Aventuras y desventuras de un pianista del Casino”, *Revista de festes de Monòver*, 1994, p. 79-82.

VIUDES AMORÓS, J. “Manuel Tomé Palomar ‘El Morla’”, *Baluard. Institut d’Estudis Guardamarencs*, 6, 2016, p. 53-76.

VIUDES AMORÓS, J. (2018): *Manuel Tomé Palomar ‘El Morla’*, Institut d’Estudis Guardamarencs, Guardamar.

---

41 Vegeu GUARDIOLA FUSTER, Miguel, “Don José Antonio Lledó Cano”, *Llibres de festes de la Nucia*, 1986, s. p. Allí s’indica que: “Los buenos informes que de mí [José Antonio Lledó] hizo Pérez Tomé [Joaquín?], secretario del Ayuntamiento de la Nucia, decantaron hacia mi persona el nombramiento, que en un principio iba a ser provisional pero que duró doce años, hasta 1964.” Aquesta dada també concorda amb la resolució del concurs del 1951, en el qual Joaquín Pérez Tomé és designat com a secretari provisional de Sagra i Tormos (Marina Alta). Consulteu *Boletín Oficial de la Provincia de Guadalajara* núm. 156, 29/12/1951, p. 4. Antonio Guardiola amablement m’informa que, tot i la seua responsabilitat a Sagra, Joaquín residia a la veïna localitat d’Orba (Marina Alta).

Divulgació

LES PLANTES AMB MALA PREMSA DE LA REPOBLACIÓ. SÓN TAN DOLENTES? QUIN ÚS TENEN O SE N'HA FET EN LA CULTURA POPULAR I ALS JOCS DE XICALLA?

Josep Candela i Quesada

Podem considerar com a plantes maleïdes aquelles que causen algun perjudici als éssers humans, o bé que són percebudes no només com a perjudicials, sinó que inspiren un sentiment de rebuig o fins i tot, d'odi. En alguns casos, la població aprecia clarament el perjudici, com per exemple les “males herbes” d'un camp que són difícils d'eliminar. Però en altres, la consideració de perjudicial li ve no de l'observació directa dels seus efectes dolents, sinó de la informació que reben d'altres fonts que poden ser persones o institucions expertes o altres que no ho són però que tenen influència en la propagació d'informació. És clar que moltes vegades el perjudici, encara que real, no es pot vore si no és mitjançant estudis que fan els científics. Quan els resultats d'aquests estudis es difonen i arriben a ser coneguts pel públic, gràcies als mitjans de comunicació, aquest acaba incorporant-los com a coneixements al seu bagatge cultural. Una vegada assumits, les persones més sensibles a la conservació del medi natural, poden constituir grups de pressió davant l'Administració per tal que actue en determinats casos. Però en no poques ocasions, aquests coneixements populars són esbiaixats, i això per diverses raons. Pot ser perquè s'han interpretat erròniament les dades; o bé perquè les dades són incorrectes, o no n'hi ha; o per la generalització de casos que poden ser certs en un lloc, però no en altres... I així es pot produir una idea errònia sobre la bondat o maldat de certes plantes. En eixe cas, la pressió sobre els gestors perseguirà un objectiu equivocat.

El pi blanc, *P. halepensis* ha estat un dels casos en què s'ha tergiversat interessadament o s'ha malinterpretat la informació. Vegem les paraules d'un biòleg, professor d'universitat:

“Recibí afirmaciones como estas siendo alumno de Biológicas, entre 1973-76: Es de dominio popular que los pinos proceden de repoblaciones franquistas, que desplazaron a la vegetación primigenia, que son alóctonos, que acidifican el suelo, que según dónde tienen carácter invasor, que favorecen los incendios forestales. En ningún país de Europa se ha atacado de forma tan inmisericorde a un género del reino vegetal, excepción hecha del eucalipto.” Luis Gil (2019).

He posat aquest exemple perquè a Guardamar tenim un sentiment vers el pi totalment diferent, i no ens és fàcil entendre el perquè de les afirmacions anteriors, ni, tampoc perquè els eucaliptus o calitros són dolents.

La repoblació de les dunes de Guardamar, els treballs de la qual començaren el 1900, fou una de les actuacions emmarcades en la política forestal espanyola de repoblacions forestals a partir de la Ley de Montes de 1863, i disposicions posteriors, de les quals anomenem solament el R.D. de 7 de desembre de 1895 que ordenava fer un *“Catálogo provisional, por provincias, de las dunas y arenas voladoras del litoral español... que por sus invasiones causen en la actualidad daños manifiestos y de gran importancia a las poblaciones y propiedades agrícolas colindantes.”* El mateix any, però abans d'aquesta data, Francisco Mira, per encàrrec de la Direcció General d'Agricultura ja feu un primer informe de les dunes de Guardamar i, el 1896, José Jordana i Morera inspector de repoblacions, visità els tossals guardamarencs amb Francisco Mira, qui feu posteriorment la planificació i dirigí els treballs. El benefici social de la tasca queda expressat pels resultats, puix gràcies a aquesta actuació, es pogué detenir l'avanç de la sorra que amenaçava soterrar bona part de cases i terres de conreu. I també que, una vegada ja desenvolupat l'arbrat, ha constituït un espai singular que hui dia és un atractiu turístic de primer ordre per al poble.

L'estima que el poble té per la pineda, doncs, està justificada. Com que la major part de la superfície està coberta per pins, aquestes plantes són molt estimades. I també ho són la resta d'arbres, com és el cas d'eucaliptus, xiprers o palmeres (no són arbres, però a gent les considera així pel seu port) perquè formen part dels paisatges habituals de la pineda. Però també n'hi havia altres d'aspecte herbaci o arbustiu que habitaven juntament amb l'arbrat i que ja els agricultors havien fet servir com a protecció front a l'arena, per exemple, les piteres, les canyes i, en rodals, l'ungla de gat; així com altres que malgrat que no eren usades per al profit humà, aguantaven bé les condicions climàtiques

i edafològiques, com la planta de tomatetes del diable o “*solimán*” (*Solanum linnaeanum*), els “caïllos” (*Xantium* sp), el barró (*Ammophila arenaria*), o la mata melera (*Ononis natrix*). En la contraduna o duna litoral, i part de la mallada, el barró era la més abundant, juntament amb la mata melera.

L'estimació popular, doncs, no és solament cap als pins sinó també cap a les plantes que en conjunt formen la part vistosa de la pineda

Però no tothom té la mateixa percepció, ni la valoració de les plantes ha estat la mateixa conforme ha passat el temps.

A partir de la meitat del segle passat (recordem l'escrit de Luis Gil reproduït adés), degut a la difusió que tingueren continuades denúncies sobre les alteracions ambientals derivades de l'acció humana, ha anat obrint-se pas entre la població una consciència de cura i protecció ambiental, es té un major coneixement del que són els ecosistemes i de la necessitat de conservar la biodiversitat. Per això els ciutadans han denunciat i protestat en moltes ocasions pels atemptats al medi natural. D'entre aquestes accions perjudicials, assenyalades pels estudiosos, està la introducció, accidental o voluntària, d'espècies al·lòctones que en ocasions es converteixen en invasores. A la pineda en trobem, d'al·lòctones i invasores, segons els catàlegs a l'efecte. Exemples:

Els pins: *Pinus halepensis*.

Els calitros: *Eucaliptus* sp.

La unglia de gat o “matacuchillo”: *Carpobrotus* sp.

La canya: *Arundo donax*.

La pitera: *Agave americana*.

Les tomatetes del diable: *Solanum linnaeanum*.

Aquestes espècies anomenades han sigut considerades en els darrers anys, per a molta gent, com a perjudicials. Fins i tot, alguna desacreditada i maleïda popularment i, per tant, la seua eliminació s'ha vist com una tasca necessària.

No obstant això, algunes d'aquestes plantes han estat usades en diverses activitats per la gent de Guardamar (les piteres, *Agave americana*, com a proveïdores de punxons per a brodar; les canyes, *Arundo donax*, emprades per a fer els “candalatxos” i bardisses). Altres no han tingut un gran ús directe, però són interessants i curioses, socialment ben considerades i no invasores.

El que exposem en el present treball és, primer que res, mostrar quines

són algunes d'aquestes plantes que tenim i el perquè són considerades com a perjudicials. Després, si tenen una utilitat i quin ús n'ha fet o fa la gent del poble. I deixem clar que en el sentir popular no s'han tingut per maleïdes.

UNGLA DE GAT. *Carpobrotus* sp.

La unglà de gat, o “matacuchillo” procedeix de Sudàfrica. És utilitzada en molts països com a fixadora de talussos. Està considerada perjudicial perquè té una gran capacitat per a estendre's i envair el lloc de les plantes herbàcies veïnes, moltes de les quals estan en risc de desaparèixer. En el projecte de la repoblació ja es veu que Mira coneixia la capacitat d'aquesta planta d'estendre's amb facilitat, i això la feia idònia per a fixar talussos, però també podia ser un perill, per això disposà que l'unglã de gat s'usara solament per a afermar les vessants dels camins que s'obriren, i altres talussos. (Mira, 1906).

Els beneficis, a més de la mantenir l'arena dels talussos, actualment són sobretot estètics, per la bellesa de les seues flors, i com element de jocs infantils, per exemple, la utilització: com a plàtans en **jocs de tenders**. (en la fotografia veiem una ramassa de *Carpobrotus*).

Flor de la unglã de gat

Ramassa de “plàtans”

Però, a més, resulta que poden tenir ús com a menja. Els fruits tenen en el seu interior una polpa gelatinosa amb les llavorettes de menys d'1 mm que recorden vagament les figues. Per això se li diu "figa dels hotentotes". Sanchis Solera (2014) apunta que aquestos fruits poden ser mengívols si són cuinats.

TOMATETES DEL DIABLE. *Solanum linnaeanum*

Planta de la família de les solanàcies, a la que pertanyen les tomates, albergínies, creïlles o el tabac. Té una alçada de fins a dos metres, i es caracteritza pels seus fruits en forma de boles, de 2-3 cm de diàmetre, i perquè té fulles amb punxes d'aproximadament 1,5 cm en el revers.

Flor de tomatetes del diable

Fruits de tomatetes del diable

Procedeix de Sudàfrica, però no està considerada com a invasora, sinó que està naturalitzada.

A Guardamar era coneguda pels nostres majors com a verinosa, per això la incloem ací. Ens deien que si menjàvem les boletes o tomatetes ens moriríem. Per això s'anomenaven tomatetes del diable. No era, doncs, maleïda, però sí que ens advertien que s'hi havia d'anar en compte.

Els seus noms populars, solimán i tomatetes del diable, deixen palesa la

seua toxicitat. Allò de tomatetes del diable te poc a explicar, però la paraula solimán potser estiga relacionada amb un verí ja conegut, el clorur de mercuri. Com moltes plantes tòxiques, també aporta beneficis, però no utilitzada en medicina popular, sinó en la científica. És usada en la preparació de productes farmacèutics per al tractament de tumors (Viquipèdia).

El nom de tomatetes del diable es dóna també a la morella o herba mora (*Solanum nigrum*), que pertany a la mateixa família. En altres llocs, per exemple a Andalusia, se'ls aplica als fruits d'altres plantes que tenen forma de tomateta, que són tòxics, com el matapoll (*Daphne gnidium*) (Tunon, 2016).

També és usada, com a tomatetes, en jocs de tenders. També per a fer carreres de boles en pistes d'arena. I un ús bèl·lic, com a projectils, en les “guerres” que fèiem entre bàndols del poble, que també eren part dels entreteniments.

CANYA. *Arundo donax*

La canya comuna procedeix de l'Àsia central i oriental i és considerada com a invasora perquè té molta facilitat per a estendre's. És un cas curiós, perquè les plantes que ací tenim són estèrils, així que es multipliquen mitjançant els rizomes o tiges subterrànies.

Beneficis. Amb la canya s'ha fet quantitat d'utensilis, en cistelleria, mobles, construcció..., però ací solament anomenem els que es feien a casa o s'usaven com a protecció temporal. Per exemple, com a canut de botella per a beure vi. Com a tanques i fabricació d'abrics molt corrents a Guardamar anomenats “candalatxos”

Bardissa de canya viva limitant un bancal

En l'àmbit més casolà, l'hem emprada per a fer joguets, com és el cas de la castanyola, del io-ió, vaixells amb les fulles i xiuladors. També per a construir atifells de la llar com graneres curtes per a netejar fogarils o les llargues per a agranar la casa,

Jo-jo i granera

Castanyola

PINS. *Pinus* sp.

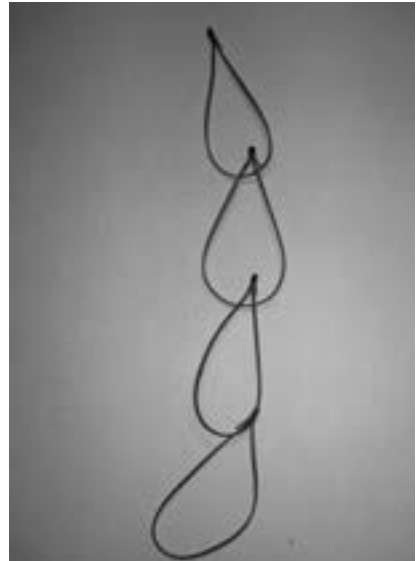
Ja no és planta desacreditada com a perjudicial. Tanmateix, ací cal anomenar-la perquè també ha estat posada en qüestió fa no molts anys, com a no pròpia de les dunes i per tant, susceptible d'eliminar-s'hi. Fins els anys 70 del segle passat, els arbres de pi pinyer encara tenien vigor per a produir pinyes en quantitat que permetien la recol·lecció per part de la xicalla. Poc a poc s'ha anat reduint la producció i en l'actualitat solament aquells que es troben en un lloc amb suficient aigua, poden fer pinyes.

El seu benefici principal no ha sigut mai l'alimentari, sinó el de formar una capa protectora sobre les dunes i constituir la base del paisatge actual de les dunes fixades.

Sense anar a consideracions científiques, ni parlar tampoc de la utilització com a llenya, tot i que important en moltes llars, també han sigut importants en les nostres diversions. Per exemple, ens hem fet barbes amb les fulles de pi pinyer, que són més llargues i grosses que les del blanc. Com a ornament en jocs infantils, trobem arracades i collars.

Barbes

Collar

CALITROS. *Eucaliptus* sp.

Originària d'Austràlia i introduïda a Espanya a mitjans del S. XIX. Potser l'eucaliptus o "calitro", com l'anomenem ací, és l'arbre amb pitjor fama, juntament amb el pi.

Perjudicis que se li atribueixen: invasora, acidificadora del sòl, esquilmadora d'aigua, empobridora de vegetació... Això és degut a la mala premsa que té l'*E. globulus*, per les plantacions a Galícia i nord de la península especialment, i a que és considerada com a invasora en certes condicions. La qualificació

dolenta d'aquesta espècie s'ha assumit per molts defensors ambientals, públic conscienciat i fins i tot per gestors ambientals. A més, la consideració sobre *E. globulus* s'ha aplicat a tots els altres eucaliptus, sense distingir espècies, sense tindre en compte les condicions particulars o estudiar els efectes reals sobre l'entorn. A Guardamar, Mira plantà uns quants *E. globulus*, però ací ni és invasor, ni és perjudicial perquè ja no en queda cap. L'últim desaparegué fa uns 40 anys. Però si ja no en queda cap, és perquè quasi no se'n plantaren i perquè no és terreny per a ell.

Per contra, els altres que tenim ens donen més beneficis que no perjudicis. Creen zones d'ombra, afavoreixen l'ús com a espai recreatiu de la pineda; la seua floració, que, combinades les de totes les espècies, està present al llarg de tot l'any, alimenta les abelles; contribueixen a la diversitat arbòria, puix hi ha, almenys, set espècies, algunes de les quals presenten varietats, formació poc usual en la costa mediterrània, que hauria de ser valorada com a biodiversitat arbòria.

En la medicina popular, s'ha emprat com antitussígen i expectorant en bafs. L'espècie més apreciada era l'*E. globulus*, del qual, segons informació oral de persones majors que ja han faltat (Pepito "el Merguiso", ma tia Bienvenida) n'hi havia uns pocs exemplars; i jo mateix en vaig poder vore un, potser l'últim, fa uns 40 anys.

Les espècies que són més abundants són una d'escorfa rugosa i fruits grans, amb una caputxeta o didadet, *E. gomphocephala*, i altre de pell llisa i flors més petites, *E. camaldulensis*. Han sigut molt utilitzades en diversos jocs. Per a fer collars i arracades o files de soldadets amb els opercles; per a usar el fruit com a baldufes o ballarugues, perquè les fèiem ballar (aquest darrer nom, segons Cecilia Rocamora, 2022, s'usava a Catral), servia l'*E. gomphocephala*. Amb qualsevol dels dos fèiem arcs de fletxes i tiradors de xines. També hi fèiem cabanyes d'indis.

Flors i càpsules d'*E. globulus*.
([Forest & Kim Starr](#), Vikipèdia)

Per la seua forma cònica,
les càpsules de calitro
semblen baldufes que reballen

Les plantes amb mala premsa de la repoblació. Són tan dolentes?
Quin ús tenen o se n'ha fet en la cultura popular i als jocs de xicalla?

Branques d'eucaliptus per a fer un tirador

Collar d'opercles o didalets

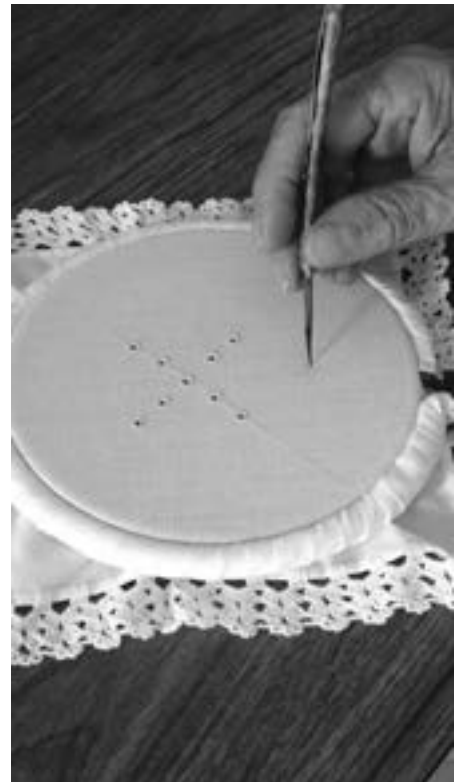
PITA. *Agave americana*

La pita, pitera o atzavara, fou introduïda després del descobriment d'Amèrica. A les nostres terres es naturalitzà i ha arribat a integrar-se en el paisatge com una planta més. No sols això, sinó que ha estat utilitzada tant en jardineria com a proveïdora de materials, com és el fil de pita, molt utilitzat en les faenes del camp i per a ensogar cadires.

En l'àmbit casolà, a més de fer servir el fil industrial de pita per als seients, tenia una utilitat que a Guardamar ha sigut prou comuna, i és la utilització de la part punxosa apical de les fulles com a objecte perforador en els brodats.

Planta de pitera

Ús del punxó per a brodar.
Rosario Candela

En les construccions humils de l'horta, com candalatxos i aixoplucs, se n'han usat els bastons de la flor (escapus, en llenguatge tècnic) com element comú. Com exemple, a la foto els veiem utilitzats en un sostre. La fotografia l'ha feta Tomás Vicente Martínez Campillo, escriptor i activista ambiental de Sant Miquel de Salines, a qui agraïm la cessió de la foto. En eixe poble s'usa el terme “alsabarón” per a l'escap de la pitera.

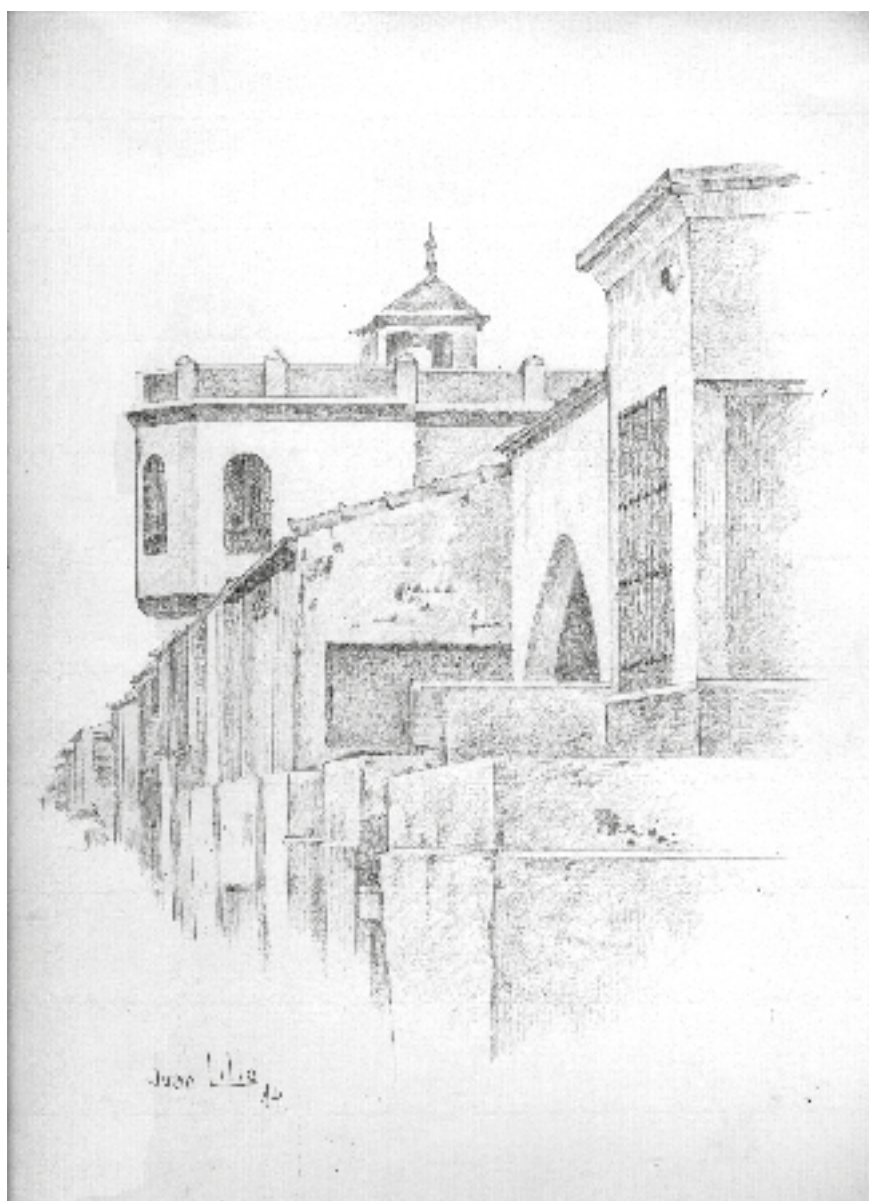
Escaps florals d'atzavara o pitera com a bigues d'un sostre,
en Sant Miquel de Salines. Cortesia de Tomás V. Martínez

BIBLIOGRAFIA

- CECILIA ROCAMORA, J. M. (2022): *Palabrero de Catral*, Ajuntament de Catral i Asociación Castrum Altum.
- FONT I QUER, P. (1961): *Plantas medicinales. El dioscórides renovado*, Ed. Península (4ª ed. 2002).
- GIL SÁNCHEZ, L. A. (2019): *La mala prensa de los pinares en España: un mito del ideario social*. The Conversation <https://theconversation.com/la-mala-prensa-de-los-pinares-en-espana-un-mito-del-ideario-social-116762>
- MIRA BOTELLA, F. (1906): *Memorias de la Real Sociedad de Historia Natural*.
- PEDAUYÉ ARMENGOL, H., MARTÍNEZ CAMPILLO T. V., ALARCÓN ROS M. I., PUJOL FRUCTUOSO J. A. i OBÓN DE CASTRO, C. (2013): “Biodiversidad etnobotánica del Campo de Salinas”, en: PEDAUYÉ, H. y PÉREZ-GARCÍA, J. M. (Coord.) *Historia Natural de Sierra Escalona y Dehesa de Campoamor*, Ayuntamiento de San Miguel de Salinas.
- SANCHIS SOLERA, J. (2014): *Guía de campo sobre las plantas sisvestres comestibles de los distintos parajes de España y resto de Europa*, edició de l'autor, Valdemorillo, Madrid.
- SANZ ELORZA, M.; DANA SÁNCHEZ, E.; SOBRINO VESPERINAS, E. (2005): *Plantas alóctonas invasoras en España*, ICONA, Madrid.
- SOBRINO VESPERINA y SANZ ELORZA (2012): *Flora iberica*, vol. 11. p. 166, gèn. *Solanum*.
- Solanum linnaeanum* (2 de juliol de 2023). En *Wikipedia*. https://ca.wikipedia.org/w/index.php?title=Solanum_linnaeanum&oldid=32155042
- STÜBING, G. y PERIS, J. B. (1998): *Plantas medicinales de la Comunidad Valenciana*, Generalitat Valenciana, Conselleria de Medi Ambient.
- TUNÓN, H. (ed.) (2016): *Brøndegaard y la etnobotánica española. Nombres vernáculos de las plantas en Andalucía*, Centro de Biodiversidad de Suecia, Uppsala & Real Academia Sueca de Silvicultura y Agricultura, Estocolmo.

Efemèrides.

Mirant arrere en el temps

FA 100 ANYS...

José Viudes Amorós
Josep Candela i Quesada

En els Jocs Florals d'Elx de l'any 1921 al "cura poeta", i rector de la parròquia de Guardamar en aquells anys, Antonio Romero Perpiñán (del qual ja vam parlar en Baluard n. 8), se li concedí el premi literari en el tema "El alcalde de Elche", i també l'accèssit en el tema "Don Antonio Hernández". Es publicà la notícia En el periòdic *El Liberal* (Múrcia) el 4 de gener de 1921.

A primers de maig de l'any 1921 caigué una pedregada a l'horta des d'Oriola a la costa, que afectà amb molta virulència especialment Guardamar i La Mata. Segons *Correo de la mañana*, de l'11 de maig, aruinà les collites de forment, vinya i cànem.

La Festa de l'Arbre, des que començà en el nostre poble l'any 1904, se celebrà pràcticament tots els anys. L'any 1921 fou el 22 de maig, i el periòdic *El Tiempo*, de Múrcia, ponderava l'arrelament de la festa al nostre municipi i ens posava com exemple davant la deixadesa d'altres poblacions per l'apatia i inconstància de les seues autoritats. Vegem alguns paràgrafs:

No sucede esto en Guardamar en donde todos los años se celebra tan educativa fiesta por iniciativa del Ingeniero Jefe de la División H. Forestal del Segura, don Francisco Mira, que la organizó el domingo último revistiendo gran animación y solemnidad, a lo que

Allí, ante la multitud atenta y respetuosa y en un ambiente de alegría y fraternidad se entonaron vibrantes himnos por los niños de la Escuela, se leyeron emocionantes poesías y se pronunciaron elocuentes discursos ensalzando el Arbol y describiendo la utilidad y deleite que proporciona al hombre, terminando tan civilizador acto con entusiastas aplausos.

Una forta tempesta castigava les costes del Mediterrani en febrer de 1922. Una nit de primers de mes diverses barques de pescadors de Guardamar havien eixit a calar les xàrcies, malgrat el mal estat de la mar. Però conforme passaven les hores augmentava la mala mar. Preocupats pel que els poguera haver passat als pescadors, el veïnat i la Guàrdia Civil baixaren a la platja per aïdar a varar les barques, si calia. En efecte, els vaixells s'esforçaven per arribar a terra enmig de les dificultats del temporal. De sobte, una dels embarcacions, mentre intentava virar la proa per acostar-se a la platja, fou colpejada en l'amura d'estribord per una enorme ona, que la feu sotsobrar. El cap de la Guàrdia Civil, Manuel Martínez, i el guàrdia Manuel Fruto es llançaren a l'aigua, juntament amb alguns veïns. Gràcies a ells els pescadors Antonio Puigcerver i Joaquín Pérez salvaren la vida després de tota una nit de lluita contra la fúria de la mar.

Aquestos fets foren comunicats per l'alcalde, el comandant de la Guàrdia Civil de la província d'Alacant i el caporal comandant de Guardamar al Govern d'Espanya, a fi que el ministeri corresponent obrira un expedient i premiara als dos guàrdies.

*lamino viejo de la desembocadura del Rio Segura (La Gola)
A la derecha un rocal de Eucalyptus rostrata.
Año 1922.*

A mitjans de maig, quan el carreter José Treviño Macià estava pels saladars de Les Pesqueres, se li acostaren quatre individus que li demanaren pujar al carro perquè estaven cansats. El carreter s'hi negà i aleshores un d'ells tragué una pistola i li disparà al cap. Ràpidament pegaren a fugir. El ferit fou traslladat al poble, curat de la ferida i declarà davant el jutge. La Guàrdia Civil trobà els agressors als voltants de Rojals. Eren dos veïns de Formentera i altres dos d'Almoradí. A u d'ells se li requisà una pistola de cinc càpsules una de les quals estava buida. Reconegueren el delicte i foren empresonats a Dolores.

També entre els veïns del poble hi havia litigis, com és el cas de Juan Hernández Alfonsea, que creuà denúncies amb el jutge d'aigües, Manuel Hernández Aldeguer, per un impagament de mondes. Aquest denuncià Juan el 3 d'octubre de 1921 per calúnnies i injúries. El jutge suplent, Antonio Ramos els convocà per al juí el dia 6 d'octubre al jutjat de Guardamar, al carrer de la Princesa, n. 11, avisats per l'agutzil José Blanco García. El dia del juí, Juan digué que Manuel era una persona honrada i digna, i que ell no l'havia ofès; que el que posava la demanda era fals i li demanà perdó. Acceptà pagar les costes del juí perquè volia continuar amb la bona amistat que tenien. Manuel accedí a perdonar-lo i, amb l'aveniment de les parts, conclugué el juí.

Estava previst que el rei Alfons XIII visitara Guardamar l'11 d'octubre de 1922, amb la fi d'inaugurar les instal·lacions de la Compañía de Riegos de Levante, constituïda el 1918 i de la qual el mateix monarca era accionista. Però com a conseqüència d'una vaga de treballadors portuaris no es van poder descarregar els motors elevadors d'aigua, així que el viatge fou ajornat. Es faria, finalment, a finals de gener de 1923.

El 10 de novembre de 1922, el llaüt *Joven María*, que eixí de Santa Pola, fou trobat enfront a la costa de Guardamar, davant d'on estaven els banys. Es pensà que fou com a conseqüència d'un abordatge per un vaixell estranger. *La Libertad* (Madrid).

Pels anys 1921 i 1922 tant la repoblació de les dunes de Guardamar com la del mont Benacantil estaven pràcticament acabades i en les primeres ja es veia el fruit del treball, mentre que a Alacant, recent plantat el mont, s'esperava un resultat semblant al de Guardamar. Que terres ermes passaren en qüestió d'uns anys a estar proveïdes d'arbrat meresqué l'apreci de la població. Els elogis

de la premsa en donaven fe, com podem llegir en la nota del diari alacantí *El Luchador*, que el 15 de desembre de 1922 dedicà un article al Francisco Mira y Botella, titulat “*El salvador de Guardamar y repoblador del castillo Benacantil*”. En l’esmentat article pondera la bellesa actual del poble, amb el tò tipicament ensucrat: “Bello y pintoresco se destaca el lindo pueblecillo de Guardamar... preciosa villa que hoy día es admirada de los excursionistas que de toda la península afluyen...” i la contrasta amb la situació de perill per la invasió de les dunes. S’enalteix la figura de l’enginyer, que, gràcies al seu enginyós mètode per aturar les arenes mitjançant brancatge, barró i posterior plantació de pins, alguns eucaliptus i palmeres, convertí l’arenal en “espléndido bosque” (que encara hui podem gaudir, malgrat la seua progressiva decadència). Com a curiositat, el periodista, Enrique Cerdana, utilitza com a gentilici el terme “guardamarinos”.

En la mateixa nota felicita els alacantins perquè el castell Benacantil, “donde se llevan a cabo importantes obras bajo la dirección del Sr. Mira”, transformaria “lo que antes eran tierra áridas y pedregosas... en populoso pinar...siendo en su porvenir uno de los mejores paseos que embellecerán la población...”.

Notes, comentaris, ressenyas

RESUM DE LES X JORNADES D'ETNOBOTÀNICA EN LLENGUA CATALANA A GUARDAMAR

Jesús Bernat Agut

Assistents a les Jornades el matí del dia 3 de juliol en les dunes de Guardamar

Guardamar del Segura, al sud d'aquest riu i extrem meridional de la nostra llengua, va acollir les X Jornades d'Etnobotànica en Llengua Catalana. Durant tres primers dies de juliol de 2022 hi van participar desenes d'estudiosos d'arreu del nostre país, sovint contagiats per l'entusiasme de Daniel Climent Giner.

Les Jornades, que comptaven amb la col·laboració de l'Ajuntament de Guardamar, es van encetar amb un recorregut per alguns espais emblemàtics i històrics del poble: el monument a la Llengua Catalana, el poblat fenici i la Ràbita. Ja a l'Escola de Música, Josep Candela (membre de l'Institut d'Estudis Guardamarencs, organitzador de les Jornades) va presentar Rosario Antón i Antonio Tévar, hàbils corders d'albardí (*Lygeum spartum*), espart bord o almasset, que varen fer una *mostra de l'artesanía del filet*.

Després de l'acte de presentació de les Jornades, Daniel Climent, bioquímic de formació humanista, especialitzat en etnobotànica, didàctica i cultura religiosa, va omplir la sala d'exemples i preguntes, de raonaments i entusiasme amb la ponència *Etnobotànica i etnociències. Reptes de futur*, una argumentada defensa de la interdisciplinarietat com a eina necessària en l'estudi de qualsevol matèria.

Rosario Antón fa una demostració de l'artesanía del filet

El dissabte s'encetava amb la presentació dels continguts del llibre, *Plantes valencianes: descripció i usos tradicionals*, a càrrec d'Antoni Belda. A continuació, Maria Orriols presentà *Estudi etnobotànic de la comarca del Berguedà*. Toni Conca ens portà cap al Maestrat i els Ports amb *Una primera aproximació a l'etnomicologia de les comarques nord-occidentals del País Valencià* tot mostrant-nos la riquesa lèxica que tenen els bolets arreu del país.

Les joves de la Universitat de Barcelona (encara hi ha futur a l'estonobotànica!) ens van oferir una altra comunicació amb la presentació de Canòlich Álvarez i un títol ben explícit: *Etnobotànica d'Andorra: usos medicinals i patrimoni cultural immaterial*.

Fuencisla Cáceres s'encarregà de presentar-nos *Etnobotànica i trastorns gastrointestinals, metabòlics i nutricionals: una metanàlisi als Països Catalans* que, amb la presentació de Judit Català sobre *Etnobotànica i malalties ginecològiques: una metanàlisi als Països Catalans*, completava el panorama dels usos medicinals de tantes plantes del nostre entorn. Alguns jocs vam poder descobrir en la comunicació d'Ester Sala *Estudi etnobotànic del Pla de l'Estany. Els usos no medicinals ni alimentaris*. Amb posat i entusiasme climentí ens parlà Marc Talavera a *Etnobotànica pirinenca. Varietats tradicionals de la Cerdanya i els dos Pallars, un element per dinamitzar el territori local...* i per aconseguir una veritable arca de Noè de les espècies hortofrutícoles del territori mentre reviscolem espais que pateixen pel despoblament.

Un canvi de vent ens portà cap al riu i les fustes. Anton Pujol ens parlà dels *Mestres d'aixa a les terres de l'Ebre en els segles XIX i XX* i vam saber de navegació de ribera i de llaüts i totes aquelles feines que calia per poder navegar i creuar lo Riu... i la diversitat i tipologia de les embarcacions. Una forta gregalada ens arrimà a terres alacantines on Daniel Climent, amb l'entusiasme de qui ens confessa les bondats de la seua barca, ens parlà d'*Etnobotànica marinera. La cultura de les barques de fusta al migjorn valencià*. I, una vegada més, la riquesa botànica es va vestir de fusta per mostrar-nos que cada part de l'embarcació té tirada cap a un tipus d'arbre perquè cal tenir en compte la duresa, flexibilitat, elasticitat...

Fora mar i a peu pla, Josep Candela feu una defensa de la relativització necessària i d'allò de "...els roïns no sempre són dolents" en parlar-nos de *Les plantes maleïdes de la repoblació. Quin ús tenen o se n'ha fet? Cultura*

popular, esbarjo i jocs de xicalla. Tot i el títol, *Botànica lúdica, divertida i entretinguda a la Vall d'Albaida*, Daniel Durà només tingué temps per recordar-nos algunes parts del llibre *Els noms dels éssers naturals. Recerques etnobiològiques a la Vall d'Albaida*, una obra ben il·lustrada, amena i desitjable que, a les definicions i textos descriptius, afegeix una bona dosi d'etnologia. Joan Muntané, autor de nombrosos llibres d'etnobotànica pirinenca, ens mostrà *Algunes referències etnobotàniques i remeieres del Tresor de la llengua de mossèn Griera*. Ignasi Soriano ens plantejà una realitat acadèmica a *Etnobotànica i aprenentatge basat en problemes al Grau de Biologia de la UB*. Altrament, de la propera Illa Plana ens arribava la comunicació d'Enric Pellín *Usos de les plantes en els costums de pesca de l'Illa de Nova Tabarca*.

Vicent Bataller, arquitecte i lingüista especialitzat en temes de natura, ens va convidar a fer un repàs de les variants lèxiques d'alguns fitònims de la Costera, part de la Ribera i la Vall d'Albaida, amb especial atenció a l'ortiga dins la comunicació *Les implicacions etnològiques dels noms de l'ortiga (Urtica sp.)*. Sense abandonar la llengua, Carles Riera va repassar diversos *Aspectes lingüístics a propòsit de fitònims del parlar de l'Alta Segarra. Notes etnobotàniques*.

Jesús Bernat

I un servidor, Jesús Bernat, també va gosar participar a la festa etnobotànica amb *Els arbres batejats entre Penyagolosa i el riu de Montlleó*, on va poder explicar la importància del topònim com a notari del paisatge, present i pretèrit, i la importància del bateig dels arbres peculiars (no sempre monumentals).

Els noms del *gitam* o *timó reial* van estar comentats per Segundo Ríos, director del Jardí Botànic de Torretes (Ibi), dins *Els noms del "Dictamnus" a la península Ibèrica*.

Lluís Borrell ens parlà de la Girona que l'enamora amb *del "beat" i el "brodat" a Temps de flors. Botànica patrimonial gironina*. Des del camp de Túria venia Manuel Sánchez per oferir-nos unes *Notes sobre elements etnobotànics al patrimoni de Llúria*, ben extens entre íbers, romans, àrabs i cristians. Una curiosa comunicació de Jacint Altimiras ens parlà de *Zoobotànica i zoomicologia popular a l'Alt Urgell* amb noms d'animals que batejaven plantes i bolets. Les begudes alcohòliques tradicionals i els seus usos medicinals foren comentades per Vanessa Martínez-Francés dins *Etnobotànica de vins i licors a l'est peninsular i les Illes Balears* que ens va recordar el treball de Daniel Climent *Sobre les begudes embriagants*. Guillem Figueras i Natacha Filippi ens van explicar els projectes de la cooperativa Corremarges a la comunicació *L'etnobotànica a la pràctica: espais vius de memòria i pràctiques transformadores pel present*. Altrament, la recuperació del tramús *Lupinus mariae-josephae* tingué en la toponímia un clar aliat, tal i com ens contava el biòleg Emili Laguna a *Conservació d'espècies amenaçades lligada al coneixement etnobotànic: el cas de la tramussera valenciana*. Raquel González ens presentà un estudi sobre les varietats vitícoles a les Pitiusses, *Estudi etnobotànic i caracterització de les races de vinya (Vitis vitifera) a Eivissa i Formentera*.

Una àmplia informació sobre moltes pàgines web per accedir a l'univers botànic i etnobotànic va ser allò que ens oferí Joan Vicent Pérez a *El paper de les noves tecnologies de la informació i la comunicació (NTIC) en la divulgació i intercanvi de coneixements botànics i etnobotànics*. Carles Martín, coautor amb Daniel Climent de la secció "Natura culta i sagrada" de la revista Saó, ens mostrà interessantíssimes il·lustracions sobre l'obra de fixació del camp dunar de Guardamar dins *El 'paradigma tecnològic' de la fixació forestal de dunes i la seua influència en la configuració dels paisatges vegetals litorals (i la seua etnobotànica)*. Pere Fraga ens parlà de les funcions dels jardins botànics i sobre l'evolució d'un exemple de Blanes i algun de Maó a *Els valors etnobotànics de la col·lecció de plantes del Jardí Botànic Marimurtra*.

Pere Fraga

Ben especial i carregat d'emoció esdevingué l'homenatge a Daniel i aquell *Les nostres plantes* que complia quaranta anys. Anna Dèlia Gisbert fou l'encarregada d'acomboiar aital obra i el seu autor. En va repassar el moment inicial amb la reacció de tants amics que, des de la pantalla, van dir la seua (també l'enyorat Joan Pellicer) i fragments d'aquell Canal-9 amb un jove i sempre entusiasta Daniel. I després, des del públic, molts participants de les Jornades van elogiar la tasca i el tarannà, que un dels participants va resumir amb el mot "contacte" com a lligam de tantes coses i persones. Vergonyós, vaig callar... encara no em creia amb el dret de dir la meua, però, així li ho vaig confessar l'endemà, crec que després de tants anys i tantes coses fetes pren més força la paraula ENTUSIASME perquè recolza eixes ganes de Daniel i l'optimista consciència de saber que ens resta tant per fer.

Ana Dèlia i Dani Climent

Tancava el dissabte la projecció del documental *Etnobotànica i Cultura Popular a Banyeres de Mariola*. Lluís Doménech “Casporry”

Al sopar, això sí, Daniel Climent dirigí un cor improvisat amb la cançó etnobotànica Serra de Mariola.

Diumenge, amb Josep Candela, vam visitar el Parc Natural de les Salines de la Mata i Torrevella... I diríeu que Josep Maria de Segarra o Llach hi tenien accions en aquestes *Vinyes verdes vora el mar*, quiet i salat. I vam saber dels eucaliptus i les seues varietats a Guardamar, i de la séquia per on entra aigua de la mar i de l'albardinar veí.

Vinyes i llacuna de La Mata

Abans de dinar, encara vam tindre temps de visitar una altre monument a la llengua; el del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana del 1986, vuitanta anys després del primer. I un altre retaule de manisetes ens recordava l'obra de l'enginyer *Don Francisco Mira y Botella*; la consolidació i fixació de les dunes que van impedir que l'arena, sorreta-sorreta, ofegara bíblicament els camps i cases de Guardamar. I mentre féiem les fotos de comiat, un paó blau (ací tocava dir *Pavo cristatus*) festejava amb un veí de la bassa i ens avisava que ja era hora de dinar.

No acabaríem bé si no recordarem el vinarosenc Enric Forner que ens va aportar una exposició fotogràfica sobre les orquídies.

En resum, unes jornades ben profitoses, amenes, formatives, ben variades pels diferents pdv que demana una disciplina tan polièdrica com l'Etnobotànica... i que han acomplit el desig climentí d'emportar-nos, a més d'alguna resposta, un fum de preguntes que seguïsquen demanant 'curiositat i estudi'.

I el 2024, a l'Alguer!¹

---

1 Podeu veure enllaços i més imatges dins [Guardamar. Etnobotànica i entusiasme climentí](#)

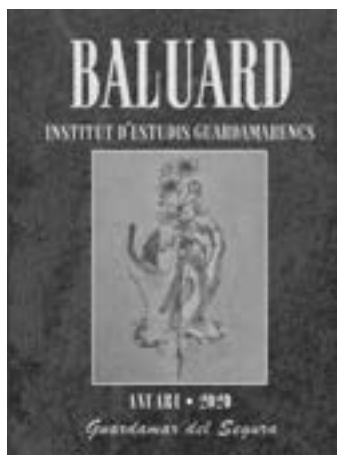
ACTIVITATS DE L'IEG

Josep Candela i Quesada

Des de l'últim número de BALUARD, que es presentà l'any 2021, ja disminuïda la virulència de la pandèmia de COVID-19, l'IEG ha continuat amb les activitats pròpies, de les quals en fem una exposició, així com també esmentarem les dels nostres socis.

ANY 2021

A l'estiu, el dia 12 d'agost de 2021, férem la presentació del número 9 de BALUARD, anuari corresponent a l'any 2020. L'acte es feu, com és costum, a la Casa de Cultura, però per les restriccions sanitàries quant a la proximitat entre les persones, el celebràrem al saló d'actes. Els assistents poguérem gaudir de la magnífica exposició que feu Francesc Aracil del seu treball sobre les reines i dames en les festes de Guardamar. Després de la xerrada, hi hagué una animada conversa entre una part del públic, on es trobaven presents dues de les "reines" de les festes de Guardamar, María Luisa García González, que ostentà el càrrec l'any 1964, i Carmen Vidal Zaragoza, que ho fou el 1970.

La Universitat d'Alacant ens demanà que Baluard, la nostra revista, estiguera accessible en el seu repositori, és a dir, en la plataforma digital d'accés lliure on es conserva la producció intel·lectual resultant de l'activitat acadèmica i investigadora de la mateixa universitat. Això és un motiu de satisfacció per al nostre Institut d'Estudis Guardamarencs perquè reconeix el valor científic de la nostra publicació, que és considerada digna de figurar en el repositori d'una universitat pública. A partir d'ara, els articles publicats a la revista podran ser consultats per qualsevol persona, des de qualsevol punt del món, a través de la web de la universitat alacantina. El dia 17 de novembre els enviarem els arxius i ara ja estan a disposició pública.

Amb el fi de poder oferir a la gent del poble informació fiable i científica sobre el que està passant amb el litoral i la pèrdua de platja, el dia 11 de desembre organitzarem una conferència, amb col·loqui posterior, amb el títol "Erosió costanera i canvi climàtic: qué està passant a les nostres platges?". El ponent fou el nostre col·laborador i membre de l'Institut d'Ecologia Litoral del Campello, Alejandro Triviño. L'exposició clara, didàctica i amb dades, explicà alguns aspectes de la situació, i donà lloc a diverses intervencions del públic, molt interessat en el tema, i que omplia la sala de conferències.

El nostre Institut ha participat presencialment en les assemblees generals de la Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià (FEDINES-PV). L'any 2021 es va celebrar a Castelló de Rugat, quan encara eren vigents les normes de prevenció de la COVID. Va ser el 29 de maig, en el Centre Polivalent i va fer d'amfitrió l'Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida (IEVA). L'ocasió de trobada va servir per a presentar als participants el projecte Patrimoni contra les cordes, que estava exposat en aquell moment en el Museu de les Gerres de la localitat.

ANY 2022

El 6 de maig, el Casal de la Música acollí el primer acte públic d'aquest any, després de les restriccions de l'apadèmia de la COVID. Fou la presentació del llibre *Vicente Martínez Morante. Una mirada con el corazón*, l'autor del qual és Francisco Javier Montesinos. Es desenvolupà en el marc de l'homenatge que la família li dedicà a aquesta persona molt volguda pel poble. A més de la presentació del llibre, en l'acte es presentà un pasdoble dedicat a ell, compost pel mestre Antonio Pujol. El públic omplia de gom a gom el saló d'actes i entre les intervencions se sentiren veus que reclamaven que se li posara el nom de Vicente Martínez Morante al casal, que era el que l'Ajuntament aprovà en el seu dia, però que, en aquests moments encara no s'havia fet. L'alcalde, que hi era present, va recollir la proposta i pocs dies després es complí amb el que s'havia promès.

Les Jornades d'etnobotànica en llengua catalana són unes trobades que organitza el Laboratori de Botànica de la Facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona. Tenen una periodicitat biennal i se celebren cada vegada en un lloc diferent, per tal de descentralitzar les activitats i per a implicar diverses comarques i localitats dels territoris de parla catalana. El 2022 feia la X edició i tocà a Guardamar, i tant l'IEG com l'associació La Gola férem de coorganitzadors i amfitrions. Foren tres dies on s'exposaren treballs d'investigació sobre temes diversos d'etnobotànica, dels quals s'elaborà un llibre de resums. En les pàgines prèvies del present número de Baluard teniu una ampla crònica de les jornades.

L'any 2022, l'assemblea de la Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià (FEDINES-PV) tingué lloc el 5 de març en l'Auditori Municipal d'Aielo de Malferit, en la mateixa comarca de la Vall d'Albaida i amb el mateix centre com a amfitrió. Es volia aprofitar el fet que el municipi era capitalitat cultural valenciana aquell any. Coincidint amb l'assemblea es va programar, en el mateix espai, la primera edició del Recercat-País Valencià, que es realitzà en dues jornades.

Activitats dels nostres socis

Francesc Aracil va participar en el projecte d'edició del *Plànol de la Serra Gelada i les penyes de l'Albir*. La seua aportació va ser la creació de la il·lustració que representa el relleu orogràfic. El mapa és el resultat d'un exhaustiu treball d'investigació toponímica fet durant cinc anys, impulsat per la Taula del Bon Profit, una iniciativa cívica i cultural de la ciutat de Benidorm. El coordinador del dit treball ha estat el fotògraf i documentalista Jaume Fuster, i hi ha participat també el filòleg Francesc Llorca Ibi.

El projecte ha comptat amb el suport de la Càtedra de Geomàtica Valenciana de la Universitat Politècnica de València, la Generalitat Valenciana i els Ajuntaments de Benidorm i l'Alfàs del Pi. El plànol es va presentar en aquesta darrera localitat de la Marina el 14 d'octubre de 2022, en el marc de l'exposició "Fent el plànol toponímic de la Serra Gelada i les penyes de l'Albir", ubicada en el Centre d'Educació Ambiental Carabiners.

Juan Ramón Torregrosaés, sobretot, poeta, però aquesta vegada ens presentà la que és la seua primera novel·la *Céfiro y Nube* el 25 de novembre. Narra les experiències d'adolescent d'un jove, i descriu passatges i anècdotes on molts del poble ens veiem reflectits. En aquest mateix número de la revista teniu la ressenya.

Antonio Zaragoza presentà el 20 de maig, en la sala de conferències de la biblioteca municipal un llibre que, fent al·lusió al títol, *El espejo de la memoria*, és una memòria gràfica, a partir de fotografies comentades, de fets i esdeveniments del Guardamar del segle XX. En la secció de ressenyes podeu vore un comentari sobre el llibre.

ANY 2023

L'Institut Ramon Muntaner (IRMU) és una fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana que té per objectiu la difusió i el suport als projectes d'investigació i de promoció cultural dels centres i instituts d'estudis dels territoris que compartim la llengua comuna. Anualment organitza el RECERCAT: Jornada de Cultura i Recerca Local dels Territoris de Parla Catalana. Aquestes jornades tenen, entre d'altres, les finalitats: donar a conèixer a la societat civil l'activitat dels centres i instituts d'estudis, així com fomentar la comunicació i el contacte entre els centres dels diferents territoris. A Catalunya porta ja 19 edicions, i al País Valencià, 2: la primera, que fou a Aiello de Malferit, poble que fou capital cultural valenciana l'any 2022, i la segona, el 2023 a Guardamar, també capital cultural. La del nostre poble se celebrà els dies 2 i 3 de juny. Al llarg de les jornades hi hagué taules rodones, exposició de treballs i projectes dels centres, exposició de publicacions i visites als museus i restes arqueològiques i històriques en les quals participaren representants d'associacions i centres d'estudis valencians, catalans i menorquins. Va ser una bona ocasió per a donar a conèixer el valor del nostre municipi a nous visitants.

Aprofitant l'ocasió de trobada dels representants dels instituts d'estudis locals i comarcals que suposava el Recercat-PV, se celebrà també al nostre poble l'assemblea anual de la FEDINES- PV, el matí de dia 3 de juny.

Paral·lela a les jornades del Recercat, durant uns dies estigué exposada la mostra *Patrimoni contra les cordes* en la sala d'exposicions de la biblioteca municipal. Consisteix en una col·lecció de plafons on s'exposen elements patrimonials, tant materials com immaterials, que estan en perill de desaparició. Està organitzada per la Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià i pretén fer visible l'estat crític en que es troba bona part dels béns culturals dels pobles valencians, i estimular als responsables i a les administracions corresponents que hi posen remei. El material expositiu, com és natural, l'aporten els diferents instituts que componen la Federació, ja que són ells els que coneixen la realitat patrimonial de cada lloc i comarca. El nostre Institut d'Estudis Guardamarencs va presentar un plafó on s'explica l'estat d'abandó en què es troben dos elements patrimonials del nostre poble: la Casa Gran del Ras, on visqué el ministre Joaquín Chapaprieta, que té un indubtable valor històric, a més de ser un element protegit, i el monument dedicat a l'enginyer Francisco Mira en els Vivers.

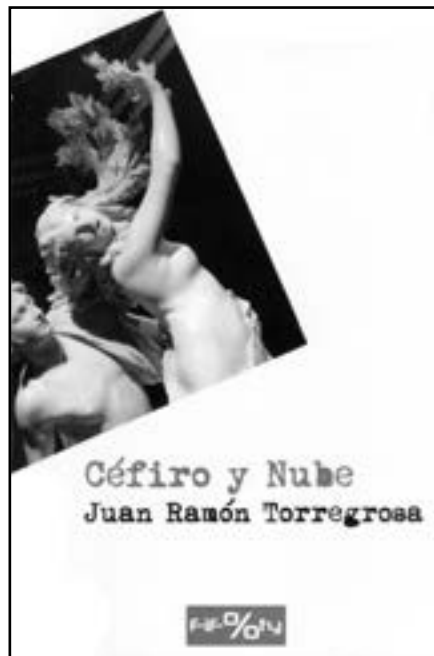
El 2023 s'han complert els 100 anys de la creació del Pòsit de pescadors de Guardamar. Amb eixe motiu, l'Ajuntament ha organitzat diversos actes. L'Institut d'Estudis Guardamarencs ha contribuït a l'efemèride publicant el llibre de José Viudes *El Pósito de pescadores. Guardamar (1923-2023). 100 años de cooperativismo*. Es presentà el dia 20 d'octubre a la Casa de Cultura.

RESEÑA DEL LIBRO “CÉFIRO Y NUBE” DE JUAN RAMÓN TORREGROSA TORREGROSA, ELCHE, 2022

Francisco Javier Montesinos López

Juan Ramón Torregrosa, nacido en Guardamar del Segura (Alicante), en 1.955, es licenciado en Filología Hispánica por la Universidad Autónoma de Barcelona y doctor en Teoría de la Literatura y del Arte y Literatura Comparada por la Universidad de Granada. Ha ejercido durante más de treinta y cinco años como profesor de Secundaria, y tiene publicadas diversas obras de poesía, teatro y varias antologías poéticas para niños y jóvenes.

“Céfiro y Nube” es su primera novela. Un pequeño libro, de ciento veintisiete páginas, que ha sorprendido a todos, por su prosa nítida y sin piruetas, un ritmo permanente y una tensión recreativa de brillante descripción, que consigue generar variadas emociones y sentimientos en el lector.

Describe unos hechos que muestran cómo transcurre la vida y los sentimientos básicos de una pandilla de jóvenes en un verano (de junio a septiembre), en un pueblo costero, que se adivina fácilmente que se trata de Guardamar por los detalles que nos ofrece (pinada, castillo, Plaza del Caudillo, quiosco Mora, miércoles día de mercadillo, Casino, cine Nacional, Hostal Miramar, calle Extramuros Sur, Viveros, Bar Raskayú, Baluarte, monte de las Rabosas, ...), y que el autor ha desvelado, en alguna de sus presentaciones del libro, con unos personajes protagonistas que resultan fácilmente reconocibles, sobre todo por aquellos que vivimos, en esa época y en esas circunstancias, junto al autor, pero que podríamos trasladar como personajes protagonistas en otros jóvenes de otras generaciones.

El autor, la presenta como “una historia fingida y verdadera”. Se trata de un relato de iniciación, un viaje al pasado, una mirada atrás de añoranza, compasiva y delicada, una evocación nostálgica de un tiempo inocente, puro e lleno de ilusiones del mundo infantil y del despertar adolescente a un mundo de emocionantes y nuevas sensaciones, durante los últimos años de la década de los años 60.

No es una novela sólo para jóvenes, ni tampoco un relato sobre algo perdido, sino una mirada limpia, viva y actual, basada en la experiencia personal del autor, y que está escrito en una bella y digna prosa poética, como también, así indican algunos de los críticos literarios que se han hecho eco de la obra.

El libro, está dividido en tres partes (Junio, Verano y Colegio), y cada parte se subdivide, a su vez, en cortos capítulos numerados, a los que les da un título corto, como si de un poema se tratara, con relación entre ellos, pero que se pueden leer independientemente, dado que presentan una estructura cerrada que le da agilidad a la lectura y que no interfiere la comprensión del conjunto.

Los nombres de los protagonistas no son reales, sino que son recogidos de la mitología, del mundo poético y literario o de la propia localidad, de los que Juan Ramón es un gran conocedor. Así, Céforo, que encarna a un muchacho de unos 13-14 años, enamorado de Nube, amor inalcanzable para él, presentan un paralelismo con el mito de Apolo y Dafne, escultura de Bernini que aparece en la portada del libro; Sombra, muchacha que persigue a Céforo; Brando y Bruno, nombre, el primero, de presumido actor madrileño, muchacho duro competidor de él, o Boria, personaje malvado del colegio. Nombres de los

profesores: Padre Azarbe, Padre Melón, Potrolindo. También, nombres de pueblos, como Oleza o Almina, o río Segral, nombres, algunos de ellos, que aparecen en obras de Azorín, Gabriel Miró, o Miguel Hernández.

La trama de la novela es como un corte en el tiempo, una ruptura de la rutina por medio del deseo amoroso, un fragmento de vida de unos momentos decisivos. Es un elogio a la cotidianidad que describe de forma sencilla y brillante, un retrato de la naturaleza (paisajes, pesca de la angula) y la vida y costumbres del pueblo (recogida y secado de ñoras, pesca, aficiones como la colombicultura), algunas de sus tradiciones (Hogueras San Juan, el Día de Pascua, Fiestas patronales de San Jaime, las vaquillas, la Feria, con su noria y sus coches de choque), comportamientos de una época (vestir de domingo, festejar, hacer de carabina, ir a misa, guateques con tocadiscos), juegos típicos en Pascua (Escondite, correa, pase misí pase misá, pañuelo, muerto) o canciones rescatadas (Michelle, Lili Marlen, Marionetas en la cuerda de Sandie Shaw, Black is black), películas de cine (Romel, el Zorro del Desierto, Sor Citroen, El bailes de los vampiros), y series televisivas que marcaron un momento (Bonanza, Viaje al fondo del mar), o tebeos de la época (El Capitán Trueno, El Jabato, Héroes Bélicos).

Aunque se trata de una novela, su historia nos es cercana y familiar, y nos acerca historia y acontecimientos no solo de nuestro pueblo. Es un libro de lectura fácil y rápida, que recomiendo.

RESSENYA SOBRE 750 ANIVERSARI VILA I CASTELL DE GUARDAMAR, COORDINADORS: F. JAVIER PARRÉS MORENO, MARTINA MARTINEZ LÓPEZ I SAMUEL CELA VALENTÍ, GUARDAMAR DEL SEGURA, 2022

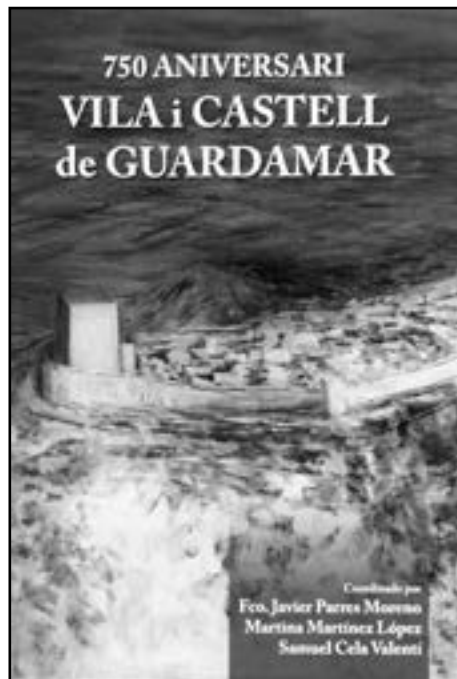
Josep Xavier Carmona Rodríguez

El 7 de maig de 1271, el Rei Alfons X va decidir establir pobladors en el que fins llavors era conegut com Al-Mudawwar (Almodóvar) i que, després de la conquesta cristiana de l'últim terç del segle XIII, es va convertir en l'actual Guardamar. Així consta en el "Llibre dels repartiments de terres entre veïns de la molt noble i lleial i insigne ciutat d'Oriola".

Aquella decisió reial, mitjançant la qual el nostre poble rebia el mateix fur que la ciutat d'Alacant i la concessió de la dignitat de vila reial, la podem considerar com l'acta fundacional del que avui coneixem com a Guardamar.

Segons aquestes dades, històricament acreditades, podem concloure que el 7 de maig de 2021 es complia el 750 aniversari de la fundació de l'actual Guardamar.

L'ocasió requeria una gran celebració, com així ho va ser, i, com a part principal d'ella, ens trobem amb la publicació que estem ressenyant.

Editat i promogut per l'Excm. Ajuntament de Guardamar i el Museu Arqueològic de Guardamar, amb la col·laboració gràfica de diversos artistes locals, i amb la imprescindible participació d'uns vint especialistes en diverses matèries -com ara arqueologia, història en les seues diverses etapes antiga, mitjana, moderna i contemporània, així com cultura i etnografia- tenim al nostre abast una interessantíssima publicació titulada, com l'encapçalament de la present ressenya, "750 anys Vila i Castell de Guardamar".

Agrupats en quatre seccions, i a través de 15 articles -fruits tots ells de llargues i profundes investigacions- anem coneixent la història del nostre poble.

Millor que reproduïm alguns paràgrafs del pròleg de la publicació que presentem perquè ens puguem fer una idea del que en ella ens podem trobar.

"Aquest llibre es divideix en quatre blocs en els quals s'agrupen els articles que tracten, des de diferents perspectives, diversos aspectes de la història de Guardamar, fent referència a períodes cronològics concrets o a temàtiques comunes. Cada bloc va precedit d'una il·lustració, realitzada per artistes locals. D'aquesta manera, comptem amb un bloc dedicat a la història antiga i l'arqueologia, el qual ens mostra els diferents usos del castell previs a la construcció de la vila cristiana, així com les últimes dades arqueològiques llançades per les excavacions del 2019.

Un article, dedicat als diferents arxius que conserven documentació referida a Guardamar serveix per a introduir els següents blocs, i ha permès crear una línia del temps en la qual situar els principals esdeveniments històrics pels quals ha passat la vila.

El segon bloc tracta la història medieval del nostre municipi. S'inicia amb un article que rastreja en escrits àrabs i documentació medieval cristiana els antecedents de la fundació cristiana en el turó del castell, plantejant noves hipòtesis sobre la ubicació del lloc d'Almodóvar. Aquest assumpte es tractarà també en altres articles, que ens aportaran, a més, noves dades sobre els pobladors que vindrien a habitar en la nova vila creada, així com l'organització política, social i econòmica que es va adoptar en aquestes terres. Aquest bloc es tanca amb un article sobre la guerra dels dos Peres i les conseqüències que va tindre per a Guardamar, que va perdre la seua categoria de vila per a convertir-se en llogaret d'Oriola.

La història moderna de Guardamar es tracta en el tercer bloc. Els conflictes amb Oriola i la seua lluita per aconseguir la independència d'aquesta ciutat, que

culminaria amb el privilegi de vila concedit en 1692, es tracten en dos articles d'aquest apartat. Altres treballs s'han encarregat d'estudiar l'administració i explotació de les salines de la Mata -en aqueixos moments dins del terme municipal de Guardamar-; la institució municipal i els canvis polític-administratius que es van produir en aqueix període; i les transformacions polítiques, econòmiques i demogràfiques que va viure Guardamar durant el s. XVIII fins a inicis del XIX.

L'últim bloc està dedicat a la cultura, a la nostra llengua i a la nostra manera de viure les festes. D'aquesta manera es completa l'estudi purament historiogràfic plasmat en aquesta publicació, amb una visió sociològica d'aquest període”.

A través de 405 pàgines, grandària DIN A4, tenim una joia de publicació que farà les delícies dels actuals amants de la nostra història i que, en un futur, serà de gran ajuda per als qui desitgen continuar aprofundint en ella.

I no voldria acabar aquesta ressenya sense palesar, com a membre del Consell de Redacció de Baluard, un emocionat record de gratitud cap al nostre company, com a soci de l'Institut d'Estudis Guardamarencs i com a col·laborador de Baluard, Antonio García Menárguez. Des de les pàgines d'aquest Anuari en publicacions anteriors hem anat coneixent molts dels seus treballs de recerca com a arqueòleg municipal. I fins i tot la publicació que ara ressenyem, a més del seu article-titulat “Un santuari fenici al Castell de Guardamar” i escrit en col·laboració amb Fernando Prados Martínez-ens consta que en un important percentatge s'ha degut a la seua decidida implicació en el projecte. Sempre en la nostra memòria, i gràcies pel que vas fer en vida per Guardamar!

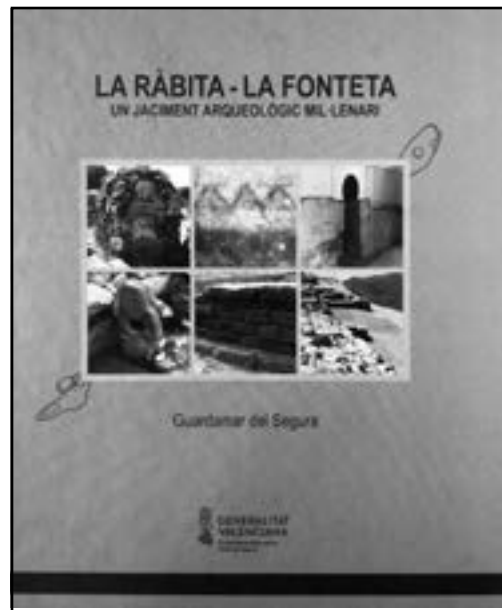
**RESSENYA SOBRE “LA RÀBITA-LA FONTETA.
UN JACIMENT ARQUEOLÒGIC MIL·LENARI”,
COORDINADORS: JOSÉ ANTONIO LOPEZ MIRA I
JOSÉ LUIS SIMÓN GARCÍA, VALÈNCIA, 2022**

Francesc Aracil i Pérez

Ens trobem amb una publicació “oficial”, digna del seu contingut. Amb motiu de l’elaboració del projecte de posada en valor del lloc arqueològic de La Ràbita-la Fonteta de Guardamar, i de la seua realització, la Generalitat Valenciana ha editat un magnífic volum, d’autoria col·lectiva, que recull els diversos aspectes del treball fet.

Després d’una primera troballa rellevant del lloc (la inscripció de la làpida andalusina) descoberta per Mira en el seu treball de repoblació forestal, a principis del segle XX) en un tossal en les proximitats de la desembocadura del Segura, s’han

succedit diverses excavacions a finals del mateix segle i principis de l’actual. Les actuacions arqueològiques han descobert un document de primera importància per a la història antiga i medieval en les ribes del Mediterrani europeu occidental. Es tracta de dos complexos arqueològics superposats. El superior, conegut com la Ràbita, és un ribāt, o establiment fortificat andalusí

de caràcter religiós del segle X, compost d'una variada tipologia d'edificis (mesquita, oratoris, habitacions). L'inferior, denominat la Fonteta, és un assentament més antic, de l'època fenícia, amb dues fases d'ocupació: una antiga del segle VIII aC, sense elements defensius, i una altra més recent, del segle VI aC, delimitada per una potent muralla.

La primera zona excavada va ser la del ribāt, entre 1984 i 1992, per un equip dirigit per Rafael Azuar. Les intervencions en la Fonteta van començar en 1996 per part de dos equips d'investigació: per un costat el Centre nacional de la recherche scientifique francès (CNRS) i el Museu Arqueològic de la Diputació d'Alacant (MARQ), i per un altre, la Universitat d'Alacant i el Museu Arqueològic de Guardamar del Segura (MAG), que van excavar en dos sectors confrontats, que varen posar al descobert el flanc nord i l'angle sud-est d'una muralla i un conjunt de construccions annexes. Ara bé, hi va aparèixer un problema immediat als treballs d'excavació, que era la conservació dels elements descoberts, ubicats enmig d'un espai natural com és el parc forestal de les Dunes de Guardamar. En efecte, els vestigis que havien aflorat, després d'haver romàs segles ocults per la sorra, quedaven ara exposats a la intempèrie en un medi natural molt agressiu i calia elaborar-ne un pla de conservació.

En el cas de la Ràbita, en 1997 es va executar un projecte de restauració projectat pel Ministeri de Cultura, i a partir de llavors, ha sigut l'Ajuntament de Guardamar el que ha fet obres de manteniment, consolidació, i fins i tot restauració. En el cas del jaciment fenici, un document de gran complexitat constructiva, no s'havia fet cap actuació seriosa de consolidació després de la finalització de les campanyes d'excavació en 2022, i les restes es deterioraven a plena llum davall la implacable acció de l'atmosfera i la colonització vegetal.

Va ser l'any 2014 que la Direcció General de Cultura i Patrimoni de la Generalitat Valenciana encomanà un Projecte de Consolidació de les Restes Arqueològiques de Guardamar a l'arquitecte Màrius Bevià. Dit treball va ser modificat posteriorment per tal d'adequar-lo a les dades obtingudes en les noves excavacions de 2018 i 2019 i la modificació va anar a càrrec d'un equip format per Rosario Berjón, Rafael Lorente, Antonio Adsuar i Jaime M. Giner, en 2020. Aquest projecte es va poder executar finalment entre 2019 i 2021 i el volum que comentem és la descripció del treball multidisciplinari feliçment dut a terme per aquest equip.

Hi trobem explicats els diferents elements del projecte. Per un costat l'excavació arqueològica implementada, especialment en l'enclavament fenici, que completava les anteriors i aportava una visió més completa i

comprehensiva del conjunt, la qual cosa permetia uns criteris més fonamentats a l’hora de prendre decisions relatives a la consolidació i protecció de les restes o a les possibles restitucions d’elements.

I de fet, aquest és un altre component del projecte: la consolidació dels murs del ribāt, i la restauració de certs elements del jaciment fenici, que tenia la dificultat de ser un conjunt amb elements constructius diferents i de diferents èpoques. A més, el treball restaurador havia de complir amb dues condicions. Per una banda, fer comprensible tot el jaciment al visitant i, de fet, l’actuació feta s’ha centrat en la seua fase constructiva més recent, a fi de mostrar-ne una lectura més coherent; i per altre, el compliment dels criteris vigents internacionalment en tota restauració de qualitat: mínima intervenció, reversibilitat, estabilitat, respecte per l’original, discernibilitat, respecte als afegits històrics legítims, etc. Els autors aporten unes descripcions detallades i exhaustives dels elements arquitectònics, incloses les tècniques constructives usades, acompanyat tot d’un exhaustiu repertori d’imatges, que inclouen un completíssim registre fotogràfic, plànols de plantes, alçats i seccions, perspectives, dibuixos de camp, seccions estratigràfiques, dissenys projectuals, reconstruccions virtuals... En fi, tots els mitjans gràfics que fa servir en l’actualitat la ciència arqueològica i que ajuden a comprendre l’abast i la complexitat del treball fet.

Finalment, hi ha també el treball de posada en valor del jaciment en relació amb la seua funció com a recurs cultural patrimonial i docent. En aquesta part s’expliquen les intervencions dutes a terme per l’àrea de Patrimoni de l’Ajuntament de Guardamar, per tal de fer visitable i llegible el conjunt arqueològic, que constitueix un dels valors patrimonials històrics del municipi i un important factor d’atracció turística: la creació de les rutes Memòria d’Arena, que inclouen material comunicatiu, condicions d’accessibilitat, visites guiades, etc.

Es tracta, en definitiva, d’una publicació rigorosa i accessible, publicada en valencià i castellà, digna de la intervenció feta per l’administració valenciana en el nostre municipi.

RESSENYA SOBRE “EL ESPEJO DE LA MEMORIA”, D’ANTONIO ZARAGOZA PONS, GUARDAMAR DEL SEGURA, 2022

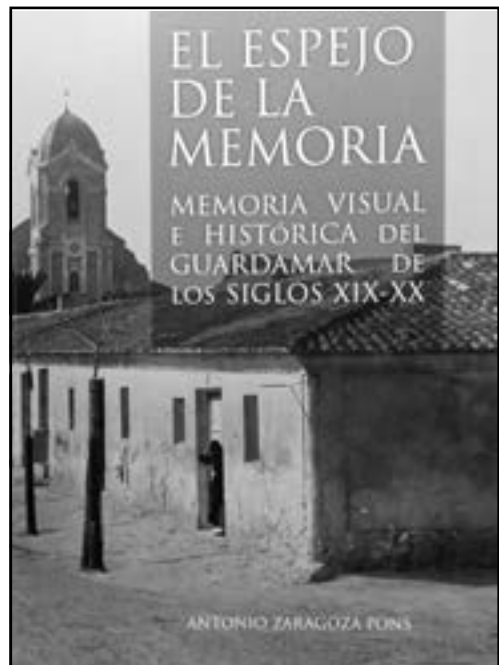
Éric Gilibert Zaragoza

Divendres 20 de maig de 2022 es presentà a la Biblioteca Municipal el llibre “El Espejo de la Memoria”, de l’advocat i administrador de finques guardamarenc Antonio Zaragoza Pons.

Aquesta obra és un compendi que reuneix més de cent fotografies relatives a qüestions fonamentals per a comprendre molts dels canvis patits a Guardamar del Segura durant l’últim segle i mig. Cada imatge ve comentada per l’autor amb detalls del que s’observa i anècdotes de l’època.

La curiositat d’Antonio l’ha portat a recopilar fotografies particulars de diferents dècades i a accedir a les imatges que conservaven les famílies dels alcaldes que tingué el municipi entre el tardofranquisme i els primers anys de democràcia. Però no sols s’ha quedat ací. El seu interès l’ha dut a poder tindre converses amb supervivents o familiars de les històries que es conten o accedir a documents o arxius que li han permés donar-nos una informació que, d’una altra manera, mai s’haguera conegut.

El llibre està dividit en tres blocs. Un primer de successos, cròniques,

esdeveniments i anècdotes. En el mateix es troben tragèdies impactants com la de la Casa del Delme, històries rocambolesques com l'aparició de l'oficial i espia alemany Adolf Klauss Kindt en la costa de Guardamar durant la Primera Guerra Mundial o dignes d'aparèixer en les pàgines de successos com l'assassinat del veí Manuelet. La construcció de la Torre dels Americans, les cases de la Babilònia, la Gola, el Molí de Sant Antoni, les nyores i els melons, el gegant Menjabollos o l'Hotel de Tio Chus també seran actors principals d'aquesta primera part.

En un segon apartat l'autor ens convida a descobrir la transformació urbana del nostre poble. Des de l'antiga vila emmurallada, passant per l'urbanisme de Larramendi i l'arribada de serveis essencials com l'aigua, la llum, l'asfalt als nostres carrers o el servei telefònic fins a uns altres que han confirmat el canvi econòmic d'una localitat que es dedicava principalment a l'agricultura i la pesca i que hui té en el turisme la seua principal font d'ingressos, sense oblidar un altre motor productiu, mai més ben dit, com és la fàbrica de bateries denominada inicialment FEMSA, i hui CLARIOS. També recull carrers i edificis que ja no existeixen davant els nostres ulls i que només les fotografies i la nostra memòria ens permeten recordar.

En l'últim apartat d'imatges, Antonio ens mostra un món desaparegut. Costums i tradicions que es perderen, arts de pesca que ja no es duen a terme, professions que ningú desenvolupa ja en la nostra localitat, evidenciant que res és permanent al pas del temps i que tot es transforma.

Com diu l'autor en el pròleg, som el que recordem i el que no recordem no existeix per a nosaltres. Però aquestes fotografies ens permeten recordar, i fins i tot imaginar als qui no vam poder veure-ho, com va ser el nostre passat. Diuen que una imatge val més que mil paraules. Antonio fa xixines el refrany per a ensenyar-nos que no hi ha perquè triar. Que el text i les imatges poden anar de bracet i, com en aquest cas, fer-nos gaudir d'un temps que ja no existeix, però que, no obstant això, ens fa feliços quan el rememorem en la nostra ment.

En qualsevol cas, és un luxe i una sort per a Guardamar poder comptar amb persones com Antonio que, de manera desinteressada, augmenten el contingut i el valor de la nostra història i conserven eixe espill que és la nostra memòria. Com qualsevol bon conductor que vol avançar, és irremeiable mirar als espills i veure que va passar arrere per a avançar pel camí adequat.

Bastida

Publicació semestral de la Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià. Una eina per a la cultura, la història i el patrimoni local i comarcal. Opinió, notícies, informació i difusió dels centres d'estudis, de les biblioteques, dels arxius i museus locals i comarcals.

Contactes i xarxes:

722 345 340 / federaciodecosi@gmail.com
Twitter: @inst_estudis_PV
Facebook: <https://www.facebook.com/fedinesPV>
www.fedinespcat.com / www.fedinespv.org

Amb la col·laboració de:

Si tens interés en fer-te soci o sòcia de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENCES, pots comunicar-ho a l'adreça **institut.estudis.guardamarens@gmail.com** i t'enviem la fitxa per correu electrònic. Pots també fotocopiar el model que tens ací i enviar-lo ja emplenat a l'adreça: Carrer sant Pere, nº 9, 2n, 03140 Guardamar. Si vols posar-te en contacte telefònic, els nostres són: 661 286 470 (Josep Candela) i 609 694 908 (José García). També pot fer-ho saber a qualsevol membre de la junta directiva i et farem arribar el model de sol·licitud.

FITXA SOCI / FICHA SOCIO

INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC

DNI	<input type="text"/>	Nº DE SOCI/Nº DE SOCIO	<input type="text"/>
Nom/Nombre	<input type="text"/>		
Cognoms/Apellidos	<input type="text"/>		
Adreça/Direcció	<input type="text"/>		
Localitat/Localidad	<input type="text"/>		
Codi Postal/Código Postal	<input type="text"/>		
Província/Provincia	<input type="text"/>		
Telèfon/Teléfono	<input type="text"/>		
Tel·l mòbil/Teléfono móvil	<input type="text"/>		
Correu elect./Correo elect.	<input type="text"/>		
QUOTA/CUOTA	La quota serà de 3000 € anuals que s'abonarà a l'eives de la domiciliació bancària, periòdicament. La cuota será de 3000€ anuales que se abonará a través de domiciliación bancaria, periódicamente.		
Nº compte bancari/Nº cuenta Bancària	<input type="text" value="CIBAN 0209 13 00054092"/> <input type="text" value="entitat entitat (4) sucursal suc (02) nº de compte nº de cuenta (10)"/>		
	La quota d'inscripció serà de 3000 € que s'abonarà una sola vegada, en el moment de la inscripció com a soci, ja sigui en efectiu o mitjançant ingressos al compte 2090 7960 95 00465492. La cuota de inscripción será de 3000 € que se abonará por una sola vez en el momento de la inscripción como socio, bien en efectivo o ingreso en la cuenta 2090 7960 95 00465492.		
CURRICULUM [opcional]	Breu "curriculum" personal / Breve "curriculum" personal		

Sol·licite ser admès com a soci en l'associació **INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC**
 Solicito ser admitido como socio en la Asociación **INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC**
 Manifieste enéixer i acceptar els estatuts de l'**INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC**
 Manifiesto conocer y aceptar los Estatutos del **INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC**

Firma del sol·licitant/ Firma del solicitante

Data/ Fecha

Accede que les dades dades s'aportades a un fitxer automatitzat propietat de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC, i podran ser tractades amb la finalitat de gestionar la meua relació, prestar els serveis, realitzar les activitats adreçades a mi, com a associat, així com informar-me dels serveis que l'Associació ofereix. Com a soci de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC, podré exercir els drets d'accés, rectificació, cancel·lació i oposició, en els termes establerts en la legislació vigent, mitjançant una comunicació escrita adreçada a l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC, c/ Colom, 60, 03140 GUARDAMARENC DE LA SIERRA, o mitjançant un correu electrònic a l'adreça que s'indica: institut.estudis.guardamarenc@gmail.com

Accedo que mis datos sean incorporados a un fichero automatizado propiedad de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC, pudiendo ser tratados con la finalidad de gestionar mi relación, prestar los servicios y realizar las actividades dirigidas a mí, como asociado, así como informarme de los servicios que la Asociación ofrece. Como Socio de pleno derecho de l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC, podré ejercer los derechos de acceso, rectificación, cancelación y oposición, en los términos establecidos en la legislación vigente, a través de una comunicación escrita dirigida a l'INSTITUT D'ESTUDIS GUARDAMARENC, c/ Colón, 60, 03140 GUARDAMARENC DE LA SIERRA o mediante el envío de un mail a la dirección de correo electrónico que se indica: institut.estudis.guardamarenc@gmail.com

(*) Per als socis estudiantils o en situació d'atur, s'estableix una quota anual de 700 €, prèvia sol·licitud.

(*) Para los socios estudiantiles o en situación de paro, se establece una cuota anual de 700€ previa solicitud.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

OBSERVACIONS GENERALS

Totes les col·laboracions que vulguen presentar al consell de redacció de l'Institut d'Estudis Guardamarencs (IEG) caldrà enviar-les a la següent adreça: Institut d'Estudis Guardamarencs, Carrer Sant Pere, 9, 2^a, 03140 Guardamar del Segura, d'acord amb les normes següents:

Els articles, escrits en català o en castellà, s'hauran d'enviar en suport informàtic, en format Word per a Windows, acompanyat d'una còpia en paper, mecanografiada a doble espai (35 línies per 70 espais, 2.450 caràcters per full). Si feu servir cap altre processador de textos, caldrà indicar-ho, com també la versió que hi heu utilitzat.

Els articles de recerca i divulgació no podran superar les 25 pàgines DIN-A4, incloent-hi notes, gràfics, figures, apèndixs, etc. Els gràfics, figures, etc. s'hauran d'escanejar amb una resolució mínima de 300 píxels i s'hauran de presentar, en format JPG, en un arxiu informàtic a banda del text de l'article. Quant als articles de la secció «Notes i comentaris» no podran sobrepassar les 15 pàgines. Pel que fa a les ressenyes, aquestes no podran excedir les cinc pàgines.

Llevat del cas de les ressenyes, tots els textos hauran d'anar encapçalats amb el títol, el nom de l'autor/a i la institució o el centre d'estudis al qual pertany aquest. A més, cal adjuntar un resum del contingut del text de 15 ratlles, redactat en català, castellà i anglès (en cas de no enviar les tres versions l'IEG es reserva fer la traducció). També cal adjuntar el nom complet de l'autor/a, adreça postal i electrònica, un telèfon de contacte en el cas de no disposar d'adreça electrònica i, si s'escau, el centre acadèmic, de recerca o d'ensenyament a què pertany amb el qual col·labora.

La data límit de presentació de col·laboracions acabarà el dia 1 de juliol.

DIVISIÓ/ESTRUCTURA DELS ARTICLES

Segons les necessitats expositives, convé dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs han d'anar en redona normal negreta, en una línia separada dels paràgrafs precedents i següents.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES INTERNES I NOTES

L'autor/a dels textos pot triar qualsevol dels sistemes estandard de citació bibliogràfica:

a) El sistema tradicional de nota a peu de plana, amb indicació d'autor, títol, lloc d'edició i pàgina, separades per comes i amb les abreviatures convencionals d'*id.* (el mateix autor), *ibid.* (allí mateix, en la mateixa referència), *ob. cit.* (en l'obra citada), *cf.* (consultar), *apud.* (en l'obra de), etc. La primera vegada que se cita un/a autor/a caldrà fer-hi constar el/s cognom/s (MAJÚSCULES) i el nom (redona); en les citacions següents, haurà d'aparèixer el cognom o cognoms en majúscules, i el nom de fonts abreujat. Exemple: «Òbviament, els raonaments i les causes de l'espenta econòmica i social estan ací, a més de la nova hegemonia política que, segons Joan Reglà, València va exercir en el context de tota la Corona d'Aragó, fins el darrer terç del segle XVI».¹

b) El sistema <autor-any-pàgina>. En aquest cas, les referències s'hauran d'incloure dins del cos de l'article, hauran d'aparèixer entre parèntesi, el nom de l'autor, coma, l'any i les pàgines, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra, caldrà ometre-hi les pàgines a què remet. Exemple: «L'any 1930 la mitjana espanyola d'alfabetització era del 56% (De Gabriel, 1997: 202)». El segon cognom de l'autor/a només s'hi haurà de fer constar si pot haver-hi confusió amb un altre autor.

Les crides a nota s'hauran d'indicar en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic

---

¹ Vegeu REGLÀ, Joan., *Aproximació a la Història del País Valencià*, L'Estel, València, 1973, 43.

(punt, coma, interrogació, etc.), l'aràbic de la nota caldrà posar-lo després del signe. Tant en un cas com en l'altre, les notes aniran numerades de forma correlativa a peu de pàgina.

BIBLIOGRAFIA

Independentment del sistema de citació bibliogràfica escollit, les referències que apareixen en el text s'hauran de repetir al final en un apèndix de la bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor. En el primer sistema s'hauran d'ajustar a les convencions següents:

-Articles (cognoms i nom de l'autor, títol entre cometes, nom de la revista o la publicació en què s'inclouen en cursiva, numeració, any, pàgines): GARCÍA MENÁRGUEZ, A., «La Torre del Descargador. Estudio preliminar de un asentamiento medieval y moderno en la franja litoral de Guardamar del Segura», *Alquibla. Revista de Investigación del Bajo Segura*, 5, 1999, p. 221-266.

En el cas dels articles de diari, no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

-Llibres (cognoms i nom de l'autor/a, any d'edició entre parèntesis, dos punts, títol en cursiva, editorial i lloc d'edició): BRUNO GÓMEZ, J. (2006): *La Flor de Guardamar*, Ajuntament de Guardamar del Segura, Guardamar.

- Capítols o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor/a, any d'edició entre parèntesis, dos punts, títol entre cometes, en, primer autor, i altres -o bé nom de l'editor o editors del volum-, títol de la publicació en cursiva, ed. o eds., lloc d'edició, pàgines): LLOBREGAT, E. 1993, (1993): «Arquitectura y escultura en la necrópolis del Cabezo Lucero», en ARANEGUI, C. i altres, *La necropole ibérique de Cabezo Lucero*, École des Hautes Études Hispaniques-Casa de Velázquez-Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid-Alicante, p. 69-85.

- Els cognoms dels autors, en les referències bibliogràfiques o en la bibliografia, hauran de figurar sempre en majúscules, primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, el nom de fonts en redona. Caldrà utilitzar la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que

apareguen citats en l'interior de la referència. Ex.: SARGATAL I VICENS, Jordi (1992): «Avantprojecte d'arranjament: planificació de l'ús públic del Clot de Galvany», en SANSANO I BELSO, Vicent, *El Clot de Galvany d'Elx*, Ajuntament d'Elx, Elx.

- El nombre de volums de les obres citades s'haurà d'indicar darrere del títol, en aràbics i seguit de l'abreviatura vol., sense marcar el plural. Ex.: AGUILERA CERNI, V., (coord.) (1986): *Historia de l'Art Valencià*, 6 vol., Biblioteca Valenciana-Consorci d'Editors Valencians, València. El volum recomanat s'haurà d'assenyalar amb la xifra romana corresponent darrere del títol. Ex.: CARRERAS I VERDAGUER, C., (Dir.) (1993): *Geografia General dels Països Catalans*, vol. VI, *La indústria i l'agricultura*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

- Les obres d'un mateix autor i any caldrà ordenar-les afegint una lletra a la data: (1998a), (1998b), etc., i les pàgines s'hauran d'indicar amb l'abreviatura p. per a indicar una pàgina individual i pp. per a indicar diverses.

CITACIONS

Les citacions breus (des d'una fins a tres línies) hauran d'aparèixer inserides en el text, entre cometes angulars («»). Si són més extenses, hauran d'anar en paràgrafs a banda, sagnades, sense cometes i en Times 11, sense cursiva. Les elisions caldrà indicar-les amb tres punts entre claudàtors [...].

REQUISITS TIPOGRÀFICS

El format general del text, a més de les especificacions indicades per a citacions extenses, haurà d'anar escrit en Times 12, sense sagnats ni tabuladors.

La cursiva podrà utilitzar-se per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article, sempre que no vagen marcades ja entre cometes. No s'haurà d'utilitzar per a citacions.

Cal fer servir el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi amb funció de parèntesi dins d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en un punt, s'haurà de suprimir l'últim guió.

Quan calguen distincions internes en una citació, s'hauran d'emprar les cometes d'acord amb aquesta gradació « " , , " ».

ELEMENTS GRÀFICS

Les taules i les figures, amb el text en Times 10, s'hauran de numerar consecutivament. La llegenda explicativa o identificativa haurà d'anar en la part inferior o als costats, segons aconselle la maquetació, separada per un espai, en el cas de les figures, i en la superior, en el cas de les taules.

